

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота магістра

з теми: **«НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА І ДЕРЖАВОТВОРЧА
ДІЯЛЬНІСТЬ В. ЗІНЬКІВСЬКОГО»**

Виконала: здобувачка 2 курсу
групи Ist1-M22z
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Білоус Анастасія Сергіївна

Керівник:
Кліщинський П. В.,
кандидат історичних наук, старший
викладач кафедри історії України

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографія і джерела дослідження.....	6
Розділ 2. Формування світогляду В. Зіньківського та початок його громадсько-політичної і просвітницької діяльності.....	18
Розділ 3. Державницька діяльність В. Зіньківського у 1918-1920 рр.....	37
Розділ 4. Громадсько-політична, педагогічна та наукова робота В.Зіньківського в еміграції (1920-1962 рр.).....	57
Висновки.....	81
Список використаних джерел та літератури.....	85

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах докорінних змін у розвитку суспільного буття у його багатовимірному комунікаційному просторі та в історичній науці стають важливими дослідження щодо місця і ролі видатних представників української культури кінця XIX – першої половини XX ст. Десятки літ замовчування їх місця та ролі було визначено невідповідністю з ідеологіями самодержавної влади та радянського режиму.

Значний інтерес у відтворенні історії українського національного руху кінця XIX – середини XX ст. становить доробок В. Зіньківського (1881-1962 рр.) – представника київської академічної думки, філософа, педагога та психолога, церковного, державного діяча, активного учасника національно-визвольного руху України початку XX ст., автора багатьох праць з питань філософії, історії, педагогіки, психології та культури. Яскравий представник своєї епохи, він мав значний вплив на формування світогляду української інтелігенції, політики уряду України в період Гетьманату П.Скоропадського у вирішенні державних питань національно-релігійного життя. Його федералістичне бачення українського державотворення та ставлення до ідеалу державної самостійності України, ще дотепер зумовлюють поляризацію думок щодо місця та ролі В. Зіньківського у визвольних змаганнях України першої половини XX ст. Відтак, дослідження ідеалу національних політичних прагнень В.Зіньківського у їх логічному завершенні потребує висвітлення недостатньо вивчених особливостей його державницької, громадсько-політичної та культурно-освітньої діяльності на теренах України та в еміграції. Отже, актуальність проблеми та недостатнє її висвітлення в історіографії зумовили вибір теми дослідження.

Об'єктом дослідження є громадсько-політичне, культурно-освітнє та духовне життя в Україні в кінці XIX – першій половині XX ст.

Предметом вивчення стала державницька, культурно-освітня та наукова діяльність Василя Зіньківського та його внесок у суспільно-

культурне життя України в контексті національної історії кінця XIX – першої половини XX ст.

Хронологічні межі наукової роботи зумовлені специфікою дослідження і охоплюють життєвий шлях та діяльність ученого у період 1881-1962 рр.

Мета дослідження. На основі узагальнення і критичного переосмислення всіх доступних опублікованих відтворити повну картину державницької, наукової та культурно-освітньої діяльності В. Зіньківського на теренах України та в еміграції, визначити роль та місце вченого в суспільно-політичних процесах, його особистий внесок у розвиток наукової думки першої половини XX ст. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- розкрити ступінь вивчення проблеми та проаналізувати її джерельну базу;
- виявити головні чинники, які впливали на формування національної свідомості та громадсько-політичної позиції В. Зіньківського;
- визначити умови, за яких відбувалося становлення наукових та літературно-публіцистичних уподобань вченого;
- розкрити основні погляди В. Зіньківського на розвиток української державності, становлення та організацію української науки та освіти у зазначений період;
- з'ясувати місце та роль В. Зіньківського у визвольних змаганнях України першої половини XX ст.;
- дослідити його місце та роль у громадсько-політичному житті еміграції.

Методологічна база дослідження ґрунтується на основі принципів науковості, історизму, об'єктивності. При написанні дипломної роботи були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи, зокрема конкретно-пошуковий (аналіз і систематизація джерел з проблеми) та проблемно-хронологічний (розчленування широкої теми дослідження на

окремі відносно вузькі проблеми). Застосування конкретно-історичного методу відкрило можливість встановити факти та події, що складають основу вивчення життя та діяльності В.Зіньківського. Метод персоналізації дозволив визначити особистий внесок В.Зіньківського у національний розвиток України першої половини ХХ ст. Об'єктивний аналіз подій соціально-культурного життя суспільства та процесу становлення й трансформації світогляду В. Зіньківського в ньому обумовило використання історико-аналітичного підходу.

Практичне значення дослідження зводиться до того, що її фактичний матеріал, висновки та узагальнення можуть бути використані для підготовки узагальнюючих досліджень з історії та історіографії України, всесвітньої історії, біографістики, праць з історії науки і культури, навчальних курсів для вищої школи, лекцій, спеціальних розробок у галузі національних відносин та освітньої політики держави. Результати дослідження сприятимуть збагаченню досвіду при розбудові незалежної Української держави та налагодженню міжконфесійних відносин у сучасному суспільстві.

Структура дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДжЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналіз стану наукової розробки проблеми свідчить, що вітчизняна й зарубіжна історіографія приділяла недостатньо уваги даній темі. Комплексне дослідження витоків та подальшої державотворчої, наукової та педагогічної діяльності В.Зіньківського ще досі відсутнє.

Результати дослідження історіографії з проблеми показали, що вивчення життя та діяльності В.Зіньківського ускладнюється вузькістю джерельної бази. Це пояснюється, по-перше, несприятливими військово-політичними умовами, перебігом подій національної революції в Україні в 1917-1920 рр., а також недостатньою кількістю друкованих джерел, які дійшли до нашого часу. По-друге, за часи існування СРСР велику кількість документів було знищено. Не випадковим в цих умовах є той факт, через який публіцисти та дослідники ще й тепер, розглядаючи діяльність і творчий спадок В. Зіньківського, відносять його до інтелігенції Росії, не поділяючи її за національними ознаками.

Проте, слід зауважити, що вагомий внесок у справу вивчення біографії та творчої спадщини вченого, становлення особистості якого відбувалось в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., що увиразнювало національний характер української культури України, як одного з регіонів Російської імперії, зроблений науковцями України. Деякі аспекти цієї проблеми знайшли висвітлення в публікаціях зарубіжних науковців. Нерівномірність наукової розробки теми пов'язаний з пріоритетами політико-ідеологічної парадигми радянського періоду в українській історії.

Історіографію теми дослідження складають монографії і статті, видані впродовж останніх восьмидесяти років в Україні, Росії, країнах Європи та США. Історіографічний доробок у роботі згрупований за такими напрямками: праці про В. Зіньківського видані за його життя; радянська атеїстична

історіографія; історіографія української діаспори; сучасна українська та російська історіографія; суспільно-політична, історико-філософська література присвячена подіям кінця XIX – першої половини XX ст., зміст якої спрямований на реалізацію окремих завдань нашого дослідження.

Перші публікації з вивчення спадщини В. Зіньківського, її науково-критичного осмислення та практичного застосування, з'явилися ще за життя вченого, у дореволюційний період. Тоді він займався культурно-освітньою та громадсько-політичною діяльністю в Києві.

Праці дослідників цього періоду – К. Вентцеля, Є. Радлова, М. Рубінштейна та інших – присвячені розгляду магістерської роботи В. Зіньківського “Принцип індивідуальності в психології та педагогіці”. Так, у роботі К. Вентцеля “Принцип індивідуальності в психології та педагогіці (рецензія)” праця В.Зіньківського отримала підтримку. Її проблематика визначена актуальною та мало вивченою у постановці своєї проблеми [55, с. 29-46]. У “Нарисі історії руської філософії” Є. Радлова робота В. Зіньківського оцінена більш глибоко. Є. Радлов підкреслював широку філософську постановку проблеми психології в магістерській роботі В.Зіньківського і трактував її як єдину можливість врятувати психологію від механістичного та атомістичного впливу, що передбачало однобічний розгляд змісту духовного життя [105, с. 68].

Суспільно-політичні протиріччя післяреволюційної доби початку XX ст. зумовили перебування В.Зіньківського в еміграції. У 20-60-ті роки XX ст. наукові та літературно-публіцистичні праці В.Зіньківського стали помітним явищем в емігрантській літературі та отримали визнання. Вивчення наукового доробку вченого в еміграції набуло свого розвитку в зарубіжних виданнях Югославії, Чехословаччини, США, Франції. Так, І. Лапшин в рецензії на роботу В.Зіньківського “Психологія дитинства”, яка була видрукована у виданні “Руська школа за кордоном” (Прага, 1926 р.), зазначав, що праця В.Зіньківського дає можливість створити духовноорієнтовану систему виховання, яка матиме оздоровчий вплив на

підростаюче покоління та суспільство в цілому [77, с. 513-517]. Спроба подати цілісний виклад філософської концепції В.Зіньківського вперше зроблена М. Лосським в “Історії російської філософії”, виданої в Нью-Йорці в 1951 р. англійською мовою [84, с. 560]. Проте для цього нарис характерна описовість – історіографія В.Зіньківського в цій праці не була розглянута зовсім. Історико-філософські ідеї вченого також розглянули К. Яковенко [128, с. 237] та С. Четвериков [122, с. 184].

Аналіз праць В.Зіньківського в радянській Україні здійснювався з огляду на вчення марксизму-ленінізму, яке стверджувало фальсифікацію та довільне трактування історії розвитку філософії в СРСР. У науці зазначеного періоду філософсько-педагогічні ідеї В.Зіньківського були визнані релігійно-містичними та як такі, що заперечували «наукову довершеність» марксизму-ленінізму.

О. Поляков у своїх статтях зазначав, що основу світоглядних позицій вченого складав містицизм, близький за своєю філософською формою до персоналізму. Це доводило його відношення до емпіричних інтуїтивістів [102, с. 236-242]. Праці М. Тарканова, В. Малиніна, І. Щипанова [111, с. 73-86; 349, с. 62-77] підтвердили ідеологічну неспроможність радянської науки, визнавши В.Зіньківського буржуазним фальсифікатором історії російської філософії.

Вивчення та наукове осмислення творчого доробку вченого розпочалось в 90-ті роки ХХ ст. Відкриття нових, нетрадиційних ідей В.Зіньківського у багатогранності його наукової та громадської діяльності сприяло правдивому відтворенню історії наукової думки та соціально-політичних подій першої половини ХХ ст. у СРСР та зарубіжжі й зумовило започаткування досліджень щодо життя та діяльності вченого в Україні та Росії.

З падінням ідеологічних упереджень стали доступними фундаментальні праці В.Зіньківського, видані за кордоном. У цей період було розпочато видання та перевидання творчого доробку вченого («Історія

російської філософії» (Ленінград, 1991 р.; Ростов на Дону, 1999 р.; М., 2001 р.), «Основи християнської філософії» (М., 1992 р.; М., 1997 р.), «Апологетика» (Москва, 1990 р.), «П'ять місяців при владі» (15 травня – 19 жовтня 1918 р.): Спогади [міністра ісповідань в уряді П.Скоропадського]» (М., 1995 р.), «Педагогіка» (М., 1996 р.), «Російські мислителі і Європа» (М., 1997 р.) та ін. Видання цих джерел створило сприятливі умови для подальшого розвитку сучасної наукової думки та розширило можливості використання оригінальних документів дослідниками для реабілітації імені вченого, відродження ідей прогресивної наукової думки кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

З відкиненням ідеологічного підходу до оцінки особистості В.Зіньківського, його ім'я було включено у видання довідкового характеру Росії та України. Серед авторів статей П. Алексєєва, Д. Безнюк, В. Горський, М. Куликова, Є. Осовський, М. Богуславський, О. Проскура, М. Ткачук [49; 51; 59; 76; 98; 53; 104; 112] та інші. Починаючи з 1998 р., В. Зіньківський як представник історико-педагогічної та філософської наукової думки отримав визнання у нечисленних виданнях посібників для студентів вищих навчальних закладів.

Із глибокими якісними змінами, що відбулись в Україні в 1990-х рр. ХХ ст., суспільна свідомість звільнилась від стереотипів та догматичних оцінок, які заважали розумінню реальних суперечностей історичного розвитку суспільства в подіях першої половини ХХ ст. та періоду 1917-1920 рр. зокрема. Істориками було започатковане вивчення діяльності та політичної позиції В.Зіньківського на посаді міністра ісповідань в уряді Гетьманату П. Скоропадського.

Перші згадування про В. Зіньківського як церковно-громадського, політичного діяча на його батьківщині, пов'язані з появою праць українських істориків Ф. Турченка та О. Ігнатуші, Л. Пилявця, С. Мякоти, Н. Шип [115; 100; 89; 124]. За умов відсутності вичерпного наукового аналізу діяльності автокефалістів в Україні, автори праць звертались до питання історії та

соціально-політичної бази автокефалізму та автокефального руху. Автори лише констатували позицію В.Зіньківського під час другої сесії Всеукраїнського православного церковного собору 20 червня 1918 р. Як міністр ісповідань він не вважав питання про автокефалію головним і наполягав, насамперед, створити орган вищого церковного керівництва чинної церкви в Україні.

У контексті історії створення філософських товариств у Києві (кінець XIX – початок XX ст.) ім'я В.Зіньківського згадувалось у працях С. Шурлякова [126; 127]. Вводячи в обіг нові джерела, С. Шурляков довів існування київської філософської школи у межах Російської імперії та наголосив на філософській плідності інтелектуального середовища Києва. Представивши низку нових, несправедливо забутих імен мислителів, зокрема В. Зіньківського, С. Шурляков подав стисло довідку про біографію вченого, тематику його праць. Автор документально підтвердив активну участь вченого у створенні та діяльності Київського науково-релігійного та Київського науково-філософського товариств.

Починаючи з 1994 р. вийшла низка праць О. Нестулі щодо проблеми «Охорони культових пам'яток в Українській державі» [91-94]. Аналізуючи основні проблеми збереження в Україні історико-культурної спадщини культового призначення за доби Гетьманату П. Скоропадського та висвітлюючи роль пам'яткоохоронних органів, О. Нестуля дослідив діяльність Міністерства ісповідань та ряду комісій і комітетів, створених при ньому. У своїх публікаціях автор наголосив, що очолюване В.Зіньківським Міністерство ісповідань зробило значний крок у напрямі охорони пам'яток та започаткувало втілення у життя великих проектів наукових досліджень та реставраційних робіт.

Висвітлюючи процес, умови та характер виборів Київського митрополита у 1918 р., І. Ільченко вказав на В. Зіньківського як одного з кандидатів на посаду Київського митрополита у 1918 р. і довів застосування до нього неправомірних дій з боку прибічників РПЦ [66].

Найбільш докладно на висвітленні державної діяльності В. Зіньківського у 1918-1920 рр. зупинились В. Ульяновський та Б. Андрусишин. Опрацювавши стан історіографії з проблеми та розгорнувши широке дослідження відділів спецфондів ЦДАВО та ЦДІА України, науковці подали комплексне відтворення та аналіз складної, суперечливої еволюції становлення УПЦ в період 1917-1920 рр. Науково-дослідна та практична робота В. Ульяновського та Б. Андрусишина визначила появу в українській історіографії наукового аналізу діяльності українських автокефалістів, зокрема В. Зіньківського, державна активність якого характеризувалась серйозними намірами у напрямку вирішення національного питання в Україні, а також сприяла створенню умов утвердження соборного початку УПЦ [120; 118; 117; 119; 50]. Досліджуючи матеріали Міністерства ісповідань, науковці виявили комплекс нових документальних матеріалів, які дали можливість окреслити поле діяльності В. Зіньківського на посаді міністра ісповідань Української держави за часів П. Скоропадського (15 травня – 19 жовтня 1918 р.) та з'ясувати його участь в українській національно-визвольній революції 1917-1920 рр. В. Ульяновський здійснив доповнення та уточнення біографічного нариса життя та діяльності В. Зіньківського, а також подав розгорнуте дослідження зазначеного періоду його життя.

Значним кроком у дослідженнях доробку В. Зіньківського як психолога та його внеску у розвиток психологічної науки стали науково-теоретичні праці українського вченого-психолога В. Летцева [78-82]. Автор приділив особливу увагу вивченню філософсько-педагогічних проблем особистості як основи світоглядних пошуків В. Зіньківського у порівнянні з сучасними уявленнями про особистість.

Особливе місце у дослідженні філософського доробку В. Зіньківського посіли роботи українських дослідників М. Ткачук та В. Горського. Науково-теоретичні праці М. Ткачук висвітлили деякі аспекти біографії В. Зіньківського, його наукового доробку в період життя та діяльності в

Києві. Особистість В.Зіньківського розглянута у межах цілісного аналізу феномену академічної філософії та її модифікації у філософській культурі Києва ХІХ-ХХ ст. У рамках дослідження автором визначено значення наукової діяльності В.Зіньківського як одного з представників академічної філософії початку ХХ ст., що розвивалась на теренах Російської імперії, зокрема в Україні [112-114].

Характеризуючи головні етапи розвитку філософської думки в Україні від часу зародження й до кінця ХХ ст., В. Горський зупинився на розгляді філософських поглядів В. Зіньківського як визначного представника української культури у розвитку академічної філософії в Україні початку ХХ ст. Зокрема, автор зазначав, що зміст творчої діяльності вченого визначився загальним спрямуванням російської релігійно-теїстичної філософії. Але її наукове підґрунтя було закладено під час теоретичної діяльності В. Зіньківського в Україні [59, с. 276-278].

Дослідження педагогічного доробку В. Зіньківського розпочали співробітники Інституту теорії освіти та педагогіки Російської академії освіти (далі РАО) (М. Богуславський, С. Васильєва, В. Додонов), Інституту національних проблем освіти Міністерства освіти Росії (В.Владикіна), наукової лабораторії Мордовського державного педагогічного інституту імені М.Євсєєва (керівник – професор Є. Осовський). Першим кроком дослідження стало вивчення проблеми розвитку освіти та педагогічної думки зарубіжжя в 20-50-ті рр. ХХ ст. У зв'язку з цим, у 1994 та 1997 рр. на базі Мордовського державного педагогічного інституту імені М.Євсєєва були проведені Всеросійські наукові конференції, присвячені головним напрямкам наукових пошуків В.Зіньківського [95; 96]. У своїх доповідях С. Брєєв, М. Мартинов, Є. Осовський [54; 86; 87] та інші приділили особливу увагу його педагогічним, психологічним і релігійно-філософським поглядам, огляду окремих аспектів життєвого та творчого шляху вченого. За матеріалами конференцій створено «Нариси освіти і педагогічної думки російського зарубіжжя: 20-50-ті рр. ХХ ст.» (Саранськ, 2000 р.) [99].

Впродовж 1994-2000 рр. різні аспекти педагогічного доробку В. Зіньківського були відображені у працях М. Богуславського, А. Лихачова, А. Королькова, М. Масліна, О. Глюкіної, В. Кларіна і В. Петрова [53; 83; 74; 88; 58; 72] та інших авторів. Аналіз зазначених праць засвідчив, що автори, як правило, досліджували педагогічну діяльність та концептуальні положення православної педагогіки В. Зіньківського. Зокрема, висвітлено думки В.Зіньківського щодо соціального виховання дітей та молоді, значення школи в умовах еміграції тощо. Окреме місце в працях дослідників відводилось стислому аналізу діяльності вченого в період його життя в Києві (1900-1919 рр.), визначенню ролі С. Гессена у діалозі щодо педагогічних культур [67].

Вивчення філософського доробку В. Зіньківського в Росії зумовлено діяльністю науковців у новому напрямі: підготовка тексту, передмови й післямови до видань філософських праць ученого. Як зазначено російським філософом О. Горбач, ці праці (передмови й післямови) не несуть розгорнутого дослідження, проте, за відсутністю наукових праць з вивчення філософського доробку В.Зіньківського, вони теж мають свою цінність. Слід відзначити післямову О. Полякова до видання «Історія російської філософії» [103, с. 236-242], передмову М. Масліна до уривків з книги «Російські мислителі та Європа» [87, с. 341-342], де вказані біографічні дані та подана стисла анотація до праць В. Зіньківського.

Починаючи з 1992 р. з'явилась низка теоретичних робіт, присвячених вивченню філософського доробку В. Зіньківського, визначенню його місця у вітчизняній філософській школі. Серед авторів праць М. Маслін і В. Жуков, В. Смірнов [88; 108] та інші. Проблематика статей цих авторів пов'язана з визначенням місця та ролі В.Зіньківського як історика філософії та культури російського духовного ренесансу кінця XIX – першої половини XX ст.

Отже, аналіз досліджень та публікацій, присвячених діяльності вченого, дозволяє стверджувати, що запропонована тема до цього часу не стала предметом спеціального дослідження. Характерною рисою досліджень

різних авторів є висвітлення окремих аспектів життя та діяльності В. Зіньківського за відсутністю комплексного аналізу біографії та творчого доробку вченого з огляду на систему особистісних, соціокультурних та культурно-історичних відносин.

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані документальні матеріали, що зберігаються в державних архівах та бібліотеках України і Росії.

Першорядна група джерельної бази біографічного матеріалу до вивчення проблеми представлена, насамперед, мемуарами В. Зіньківського «П'ять місяців при владі (15 травня – 19 жовтня 1918 р.)» [40]. У своїй структурі спогади вченого містять об'ємний матеріал про культурно-освітню та громадсько-політичну діяльність В.Зіньківського протягом життя, дослідження подій Української революції, проблеми державотворення і протистояння 1917-1920 рр., що виникла між Україною та Росією на початку ХХ ст. Однак найбільшу увагу вчений приділив висвітленню своєї діяльності в уряді Української держави за П. Скоропадського. Вказані дати 15 травня – 19 жовтня (п'ять місяців) є першим та останнім днем діяльності В. Зіньківського в уряді. Через ідеологічну заборону спогади вченого вперше були опубліковані в 1995 р. видавництвом Крутицького патріаршого подвір'я в Москві в серії книг «Матеріали з історії церкви». Проте вони ще досі залишались поза увагою дослідників.

Велику цінність для дослідження державницької та науково-педагогічної діяльності В.Зіньківського представляє мемуарна спадщина інших авторів, що містить різноманітну за змістом інформацію для вивчення обраної нами теми. Використані у дослідженні мемуари сучасників В. Зіньківського – В. Асмуса, Д. Дорошенка, Г. Федотова, С. Русової, П. Скоропадського, митрополита Євлогія [33; 37; 47; 44; 45; 42] та інших – визначили місце та роль ученого в культурно-освітній діяльності в Україні. Автори наголосили на провідній

ролі вченого в соціокультурному процесі тогочасного суспільства як представника прогресивної думки початку ХХ ст.

Повне висвітлення в мемуарній літературі отримав еміграційний період громадсько-політичної та культурно-освітньої діяльності В. Зіньківського, де визначена його роль в житті еміграції. Праці авторів еміграції в значній мірі відобразили зусилля вченого, спрямовані на розв'язання громадських та освітніх проблем еміграційного життя.

Особливу наукову цінність у вивченні культурно-освітньої та громадсько-політичної діяльності В. Зіньківського представляє праця професора

С. Верховського, видана Нью-Йоркським виданням «Новий журнал» [34]. Пов'язаний з В.Зіньківським дружніми стосунками впродовж 35 років, С. Верховський першим подав біографічний нарис ученого, зробив його аналіз у контексті суспільно-політичних подій ХХ ст. Висвітлюючи головні етапи наукового та громадського життя, С. Верховський приділив увагу походженню, глибині самосвідомості, національно-політичних переконань та особливостям мислення вченого. Окреме місце в праці приділено висвітленню діяльності В.Зіньківського як православного пастиря та богослова. С. Верховський визначив головну ідею життя та діяльності В.Зіньківського – релігійне обґрунтування буття. Автор наголосив на надлюдській працеспроможності, винятковій моральній гідності В.Зіньківського, оцінюючи його як впливового церковного діяча і талановитого вченого.

Творчому доробку В. Зіньківського та висвітленню головних етапів його життя присвятили статті його колеги та учні. Громадську діяльність, психолого-педагогічні та релігійні погляди вченого висвітлили Б. Зайцев, Л. Зандер,

А. Князев, М. Грізетті, І. Морозов, А. Струве, Ю. Юр'єв [38; 39; 41; 35; 43; 46; 48] та інші. Аналіз матеріалів їх праць дав змогу з'ясувати напрямки громадської та культурно-освітньої діяльності В. Зіньківського в період його

перебування в еміграції та відтворити цілісну картину життя вченого на вигнанні.

Значною подією у вивченні розглянутої проблеми став вихід досліджень М. Зернова [64; 65]. Розглядаючи особистість В. Зіньківського як російського письменника еміграції, М. Зернов відновив його біографію та подав бібліографію наукових праць, з'ясувавши також участь ученого в релігійному відродженні ХХ ст.

Значний інтерес для дослідника становить творчий доробок В.Зіньківського. Значна кількість науково-публіцистичних праць ученого була видана за його життя. Характерною особливістю творів є супроводження текстів передмовами, зміст яких дає можливість з'ясувати умови їх написання, мету та актуальність у контексті тогочасного суспільства. В.Зіньківський був активним публіцистом: з-під його пера вийшло близько 100 статей, рецензій і заміток. Вже з ранніх дописувань до суспільно-літературних видань «Південно-західний тиждень», «Південно-західний край» та релігійно-філософської газети «Народ» учений поставав перед читачем як автор, якому не байдужі політичні проблеми суспільства пореволюційного періоду. Публікації В.Зіньківського в згаданих виданнях були присвячені науково-філософським проблемам, висвітленню й вирішенню соціально-політичних, національних проблем тогочасного суспільства в Україні та Росії. Статті вченого «Передчуття марксизму», «Лібералізм і соціалізм», «Нова релігійна свідомість» виступили яскравим джерелом для дослідження формування його політичної свідомості [21; 6; 8].

У висвітленні діяльності В.Зіньківського в еміграційний період особливе значення відіграли праці видання «Вісник РСХР». Зокрема, утвердження політичної позиції діяча щодо державного розвитку України та Росії було простежено в його статтях «Шляхи руху та Росія», «Мрії про Росію», «Нариси ідеології РСХР» [26; 7; 16]. Аналіз праць згаданого видання виявив зумовленість і спрямованість напрямів громадської діяльності

вченого, рівень трансформації його політичних поглядів в еміграційний період.

Таким чином, документальні джерела дослідження представлені різноманітними біографічними матеріалами, документами громадських і наукових товариств та організацій, а також матеріалами державних органів влади та офіційних установ. У цілому, аналіз історіографії та джерел доводить необхідність подальшої розробки проблеми. Відсутність єдиної точки зору з багатьох загальних і окремих питань спонукає переглянути історію життя і творчості В.Зінківського, дослідити особливості процесу формування його як активної особистості на кожному етапі його діяльності.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ В.ЗІНЬКІВСЬКОГО ТА ПОЧАТОК ЙОГО ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ І ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Трансформація громадсько-політичної, культурно-освітньої та наукової діяльності В.Зіньківського, визначення його ролі та місця в суспільно-політичних процесах, внеску в розвиток вітчизняної науки, а також всеоб'ємна характеристика становлення та формування світоглядних позицій ученого потребує комплексного аналізу історичної епохи, його життя та діяльності у системі особистісних, соціокультурних та культурно-історичних відносин.

На зміну настроям соціальної стабільності, поширеної в суспільстві в 1980-ті рр. XIX ст. приходять неупорядкованість та психологічна напруга. Трагедія суспільства того часу полягала в тому, що сталість культурного буття виявилась втраченою. Зіткнулись дві протилежні ідеології. Одна з них, виступаючи від імені традиційних політичних канонів, закликала реставрувати їх, тобто силою відновити старі, вже позбавлені життєвих коренів основи, і тим самим виявила себе приреченою на закономірну поразку. Друга, окрилена пафосом знищення самодержавного устрою, протиставила себе досвіду суспільства й нації, а тому була змушена апелювати до соціальної ненависті, яка не несла в собі позитивного змісту [75, с. 91]. Завдання суспільства полягало в духовному оновленні країни через переосмислення дійсності. Вивчення інтелігенцією того часу західноєвропейської та вітчизняної філософії, історіографії та інших наук привело до зміни суспільної свідомості, зрушень у світогляді передових верств українців від позитивізму та матеріалізму до відродження народно-православних традицій. [52, с. 93]. Активно створювались філософсько-психологічні товариства, які вважались центрами нової радикальної

суспільно-політичної думки. Серед них: Вільна академія духовної культури в Москві на чолі з М.Бердяєвим, Вільна асоціація в Петербурзі, у діяльності якої брали участь Л.Карсавін, М.Лоський, Е.Радлов, Л.Шестов, Київське науково-філософське товариство, де діяли П.Кудрявцев, В.Екземплярський, В.Зіньківський, Саратовське філософсько-історичне товариство, яке очолював С.Франк. Видавались численні журнали: “Питання філософії та психології”, “Християнська думка”, “Психологічна освіта”, “Російська думка” та інші, на сторінках яких обговорювались наукові, суспільно-політичні питання. Розвиток філософії відбувався в двох напрямках. Перший – започаткований слов’янофілами, спрямований на розвиток релігії, православної віри, другий, створений західниками, – на поширення ідей революції та соціалізму. В обох випадках було загальне прагнення до поєднання філософії з життям, теорії з практикою [75, с. 3]. Такого насиченого філософсько-політичного життя, такого кола великих мислителів на теренах Російської імперії ще не було. З’явилася думка, що філософія переважала у вітчизняній культурі й духовними лідерами, володарями думок нації дедалі більше ставатимуть не письменники, а філософи.

Політичні та соціокультурні тенденції кінця XIX – початку XX ст. зумовили головні світоглядні позиції В.Зіньківського щодо його культурно-освітньої та громадсько-політичної діяльності. Василь Васильович Зіньківський народився 4 (18) липня 1881 р. у м. Проскурові Подільської губернії (нині м. Хмельницький) в Україні у родині педагогів, де збереглися кращі традиції української дворянської культури й духовні ідеї діда-священика. Будучи онуком священика, він був залучений до церковного життя і у 14 років розумівся на релігійних законах. Згодом, навчаючись у Київській гімназії, вивчаючи твори відомих філософів-матеріалістів і революціонерів-демократів Д.Писарева та В.Белінського, він відійшов від релігії та захопився природничими науками. У ході навчання він мріяв стати народним учителем, читав педагогічну літературу. Під впливом творів М. Ланге («Історія матеріалізму») та О. Геффдінга («Нарис дослідної

психології») В. Зіньківський почав піддавати сумніву твердження філософів-матеріалістів, цікавитись психологією, філософією [14, с. 8].

Зміна світоглядних позицій ученого була зумовлена розвитком культури, в атмосфері якої він жив. Згадуючи свої роки навчання у гімназії, коли він «на декілька років упав у невіру», В.Зіньківський писав: «Маючи добре викладання Закону Божого, ми всі обов'язково ходили до церкви... в перші роки свого гімназійного життя я залишався вірним тому релігійному натхненню, яке було в мене з дитинства. Коли на п'ятнадцятому році життя я його втратив, то причина цього була в тій подвійності, яка оточувала мене, хоча я не усвідомлював її. Офіційно школа була релігійна, але все те, що йшло в душу від школи, спрямовувало на шлях позарелігійного світосприйняття. Те, що зробила зі мною школа за декілька років, мені довелось ще довго заліковувати» [22, с. 160]. Таким чином, культура досліджуваного періоду вносила своєрідну подвійність у свідомість суспільства. Вона зміцнювала християнські сили, одночасно поглиблюючи антихристиянські тенденції.

У 1900 р. В. Зіньківський вступив до Київського університету Св. Володимира. Освітній заклад був зосередженням двох культур російського й українського народів та центром такої політичної течії як безінтересовне слов'янофільство [118, с. 40]. Це не було московське слов'янофільство, що ставило собі практичні завдання і мріяло про те, як то «славянські ручки сольються в русском море». Захоплення матеріалістичною філософією вплинуло на вибір В.Зіньківським природничо-математичного факультету та обрання професії лікаря. Маючи різнобічні зацікавлення, особливу увагу він приділяв електрохімії та електрофізіології рослин. Але вже в університетські роки молодий учений піддав сумніву теорію натуралізму Д. Писарева. У 1902 р. В.Зіньківський став членом Психологічного семінару професора Г. Челпанова (1862-1939 рр.) – видатного психолога та організатора науки [121, с. 11]. Заснований Г. Челпановим у Київському університеті Св. Володимира Психологічний семінар (1897 р.) був центром світоглядного становлення

вчених, які пізніше зумовили розвиток вітчизняної психологічної та філософської думки. Участь у роботі семінару брали – Г. Шпет, Н. Рибников, П. Блонський, С. Маслов, Л. Зайцев, А. Гольдман [126, с. 151].

1902 р. В.Зіньківський вважав для себе переломним. Самостійне вивчення праць Г. Богослова та Г. Низького визначило формування його позиції щодо необхідності відновлення втраченої єдності людського духу через церкву. У цей період В. Зіньківський цікавився працями В. Соловйова та творами російської літератури (Ф.Достоевський, Л.Толстой, О.Пушкін, Ю.Лермонтов, В.Розанов та інші). Особливу увагу В.Зіньківського привернули праці М. Гоголя, зокрема його прагнення синтезувати українську та російську культури. У 1902 р. до ювілею письменника В.Зіньківський підготував велику роботу, в основу якої були покладені результати вивчення творчої спадщини М. Гоголя [14, с. 8].

Опрацювання провідних творів кінця XIX – початку XX ст., власна літературна діяльність призвели до перегляду В.Зіньківським філософських побудов у світі християнства і повернуло його до релігії. Він продовжував вивчати християнство, історію церкви. Світоглядні переконання В.Зіньківського формувались під впливом ідей філософів-ідеалістів В. Соловйова і Л. Лопатіна. Зокрема, В.Соловйов приваблював його ідеями про синтез філософської й богословської думки, про раціональний та містичний тип філософствування, про метафізику всеєдності. Майбутнє людства В.Зіньківський, як і В.Соловйов, пов'язував із синтезом релігії, науки, філософії та мистецтва. У 1903 р. він перевівся на історико-філологічний факультет.

Навчання В.Зіньківського в Київському університеті Св. Володимира тривало дев'ять років. Чотири роки на природничому факультеті та п'ять років на історико-філологічному. Як зазначав В.Зіньківський, останні вісім років він займався переважно філософією: шість років під керівництвом професора Г. Челпанова в його Психологічній семінарії та два роки під керівництвом професора О. Гілярова. Друком вийшла серія праць

В.Зіньківського з актуальних питань психології, філософії та педагогіки. Виступаючи на сторінках галузевих видань “Педагогічна думка” та “Питання філософії і психології”, В.Зіньківський, у відповідності з ідеями свого вчителя Г. Челпанова, висловлювався проти ідей “психофізичного паралелізму” В.Вундта, Г.Ебінгаузера. Він захищав теорію взаємодії душі та тіла, був противником експериментальної психології і педагогіки, підтримував теорію асоціації О.Нечаєва, яка не визнавала загальну теорію душі. Його критиці був підданий біхевіоризм, гербартіанський інтелектуалізм і секуляризм. Велику увагу В.Зіньківський приділяв біологічним факторам розвитку особистості, а саме, єдності її біологічного та духовного походження [3; 24; 8; 5; 18; 25]. У цей період В.Зіньківський був одним із перших педагогів, які висували питання про спільні наради батьків та педагогічних колективів [4].

Видавши працю “Сучасний стан психофізичної проблеми” (К., 1905 р.), де досліджувалась проблема відношень психічних і соматичних явищ, В.Зіньківський заявив про свій інтерес до проблем психології. Психофізична проблема або проблема зв'язку душі і тіла була однією з центральних тем тогочасного філософського суспільства. Навколо цієї проблеми йшла боротьба між прихильниками теорії психофізичного паралелізму і теорії взаємодії душі і тіла [30, с. 17].

Всі студентські роки В.Зіньківський витрачав на громадську роботу. У 1905 р. його статті з'явилися у суспільно-літературних газетах “Південно-західний тиждень”, “Південно-західний край”, де раз на тиждень друкувались його філософські фельетони, та ліберальній релігійно-філософській газеті “Народ” (1906 р.), що є свідченням не тільки активної науково-філософської, але й суспільно-політичної діяльності вченого. У 1906 р. В.Зіньківський став одним із співробітників “Народ” [14, с. 11]. Учений характеризував її як церковно-соціалістичну.

Інтелектуальне життя країни періоду кінця XIX – початку XX ст. відзначене бурхливим захопленням інтелігенції творами К.Маркса. Але ще в

студентські роки В.Зіньківський, заперечуючи марксистський матеріалізм, звернувся до ідеалізму, тієї течії, яку за С.Бердяєвим назвали “ною релігійною свідомістю”. Цілком зрозумілим є й те, що в ряді історико-філософських та історико-соціальних комплексів В.Зіньківський розглядав, аналізував і критично оцінював такі провідні суспільно-політичні течії кінця XIX – початку XX ст. як лібералізм і соціалізм, викладаючи свої думки на сторінках газети “Народ”. У відповідності з його переконаннями, соціально-філософська думка часу рухалась між двома полюсами – лібералізмом і соціалізмом, ідеї яких були не спроможні подолати конфлікт між ними [6, с. 3]. Визначивши, що індивідуалізм можливо подолати лише релігійно, В.Зіньківський звернувся до поняття “релігійної суспільності”, яке заперечувало виникнення конфлікту між лібералізмом та соціалізмом. Його зміст трансформувало ті головні сучасні соціально-філософські ідеї, які робили неподоланим конфлікт двох активних політичних напрямів. Це перетворення спиралося на поняття свободи і було дієвим лише на ґрунті релігійного світосприйняття.

Отже, проблеми суспільно-релігійного та політичного життя, відстоювання позицій провідних діячів слов'янофільства зумовило належність В.Зіньківського до ліберально-консервативної течії початку XX ст. з провідною ідеєю повернення до релігії як головної умови вирішення проблем часу.

З переведенням професора Г.Челпанова в Московський університет за рішенням факультету В.Зіньківський очолив Психологічну семінарію (1905 р.). Восени цього ж року він взяв участь (разом із професорами Київської духовної академії (далі КДА), лідерами її лівого крила П.Кудрявцевим (кафедра історичної філософії), В.Екземплярським (кафедра морального богослов'я), В.Завітневичем (кафедра російської громадської історії)) у створенні Київського релігійно-філософського товариства. Згодом став заступником голови створеного ним товариства [14, с. 11]. Очолив

товариство професор Академії з кафедри історії філософії, магістр богослов'я П.Кудрявцев.

Релігійно-філософське товариство в Києві підтримувало тісний зв'язок з Московським і Петербурзьким релігійно-філософськими товариствами. Він здійснювався через М.Бердяєва, С.Булгакова і К.Агеєва, які приїздили до Києва і були присутніми на засіданнях товариства [126, с. 165]. Церковно-радикальна спрямованість засідань товариства, на яких відшукувались підвалини вироблення якісно нового світогляду суспільства та висловлювалось критичне ставлення до матеріалізму й позитивізму, розвінчання яких розцінювалось як одна з найважливіших передумов подолання світоглядної кризи.

Беручи активну участь у практичних заняттях та ретельно навчаючись на історико-філософському факультеті Київського університету Св. Володимира, В. Зіньківський з успіхом склав державні іспити та був залишений при Київському університеті Св. Володимира професорським стипендіатом під керівництвом професора О. Гілярова. Це дозволило йому після двох років ґрунтовної наукової підготовки в університеті збагатити свій науковий досвід за кордоном протягом 1913-1914 рр. у Німеччині, Австрії, Італії, де він працював над магістерською роботою на тему “Проблема психічної причинності”. Робота за кордоном була завершальним етапом тривалого процесу підготовки для отримання професорського звання [1, с. 105]. В умовах інтенсивного наукового життя західноєвропейських наукових культурних центрів В. Зіньківський мав можливість ознайомитись з найновішими науковими досягненнями, порівняти вітчизняні та закордонні дослідження, що сприяло подоланню національної обмеженості та запобіганню набуття негативного досвіду.

У 1910 р. В.Зіньківський розпочав систематичні заняття з метою підготовки до магістерських іспитів [47, с. 18]. Одночасно викладав на Вищих жіночих курсах А.Жекуліної, де читав лекції “Введення у філософію” та “Психологія дитинства”. Працював викладачем пропедевтики педагогіки

та психології в чоловічій та жіночій гімназіях М.Стельмашенко та С.Крюгер [76, с. 251-253]. У цьому ж році В.Зіньківський був запрошений читати лекції з логіки та педагогіки у Фребелівському педагогічному інституті при Київському Фребелівському товаристві зі справ дошкільної освіти [14, с. 39]. Головним напрямом роботи приватного навчального закладу, заснованого 21 травня 1908 р. з ініціативи професорів Київського університету Св.Володимира, педагогів та суспільних діячів Києва, був розвиток дошкільного виховання, оскільки воно не входило до системи державної освіти. Зазначимо, що в 1917 р. у Росії було всього 10 державних дитсадків. Найбільшою заслугою товариства було заснування вже згаданого Фребелівського педагогічного інституту – вищого трьохрічного навчального закладу, одного з найбільших закладів з підготовки дошкільних працівників не лише в Україні, а й у Росії. Зазначимо, що до роботи у Фребелівському педагогічному інституті були залучені найкращі педагоги Києва, які працювали за ідейними переконаннями. Вони зробили суттєвий внесок у розвиток теорії і практики суспільного виховання та підготовки працівників дошкільних закладів [12, с. 12].

Значний інтерес у цей період діяльності В.Зіньківського становить його праця “Проблеми індивідуальності в психології та педагогіці”, яка була опублікована в журналі “Філософія та психологія” у 1911 р. У статті висвітлено погляд В.Зіньківського на проблеми психології та її зв’язки з філософією та педагогікою. [15, с. 37-38].

У 1912 р. В.Зіньківський був обраний директором Фребелівського педагогічного інституту. Згодом він очолив і саме товариство, об’єднавши навколо себе велику групу ентузіастів дошкільної справи. У цей складний післяреволюційний час, у період масової дитячої безпритульності, голоду, вирування епідемічних хвороб, діяльність В.Зіньківського була спрямована на: активізацію роботи інституту та товариства; відкриття дитячих садків та притулків; улаштування публічних лекцій; читань з проблем розвитку та вдосконалення навчання і виховання; організацію курсів підвищення

кваліфікації (вищі педагогічні курси); видавництво педагогічної літератури [20, с. 218].

Склавши магістерські іспити (1912 р.), В.Зіньківський отримав дозвіл читати лекції на історико-філологічному факультеті у якості приват-доцента Київського університету Св. Володимира [33, с. 98]. Філософського відділення в Київському університеті ще не існувало, серед курсів філологічного факультету філософські предмети складала загальний курс психології та курс логіки. Ці два курси читав В.Зіньківський, а курс історії зарубіжної філософії викладав професор О.Гіляров. Свої лекції у 1914 р. В.Зіньківський розпочав з великим запізненням, оскільки перебував за кордоном на навчанні. Початок війни захопив його в Німеччині. Дістаючись через Скандинавію в Росію й повертаючись до Києва, В.Зіньківський втратив частину наукової роботи. Одразу після повернення вчений почав викладацьку роботу. Викладання психології та логіки в університеті, написання магістерської дисертації дали позитивні результати. Курс лекцій, який читав вчений, розширював межі підручників, що надавало заняттям велику жвавість і дозволяло пов'язувати навчальні предмети з прогресивними тенденціями як російської, так і західноєвропейської філософської думки. В.Асмус, один зі студентів В.Зіньківського, відомий філософ, згадував: «...освітлюючи філософські погляди вчення психології, які без такого залучення філософії здавалися б вузькоспеціальними психологічними, В.Зіньківський повинен був постійно вводити в тканину своєї психології не тільки історичний, але й сучасний, навіть «сьогоденний» матеріал філософських і спеціальних психологічних учень. Тому слухати В.Зіньківського було хоча й дуже цікаво, але сприймався він важко. Деякі студенти, захоплені предметом й самим лектором, слухали курс психології у В.Зіньківського повторно, у наступному році і це приносило велику користь» [33, с. 104].

Після публікації в Києві дисертації В.Зіньківського “Проблема психічної причинності” (1914 р.) (науковий керівник – професор Г. Челпанов) його ім'я

залунало у філософських колах. Ідеї В.Зіньківського розвивались у напрямі ідей західноєвропейської філософії першої чверті ХХ ст. і були актуальними у філософських і психологічних колах Росії. Відгук на дисертацію В.Зіньківського дав О. Гіляров. Він зазначав: “Відстоюючи самостійність та методологічну своєрідність психології, автор вважає, що сучасна психологія розвивається у напрямку органічного розуміння психіки» [47, с. 27]. З приводу цієї роботи у “Нарисі історії руської філософії” Е. Радлов відзначив, що широка філософська постановка проблем психології у “Проблемі психічної причинності” була представлена як “...єдина можливість врятувати психологію від механістичного переконання, до якого незмінно приводить однобічний огляд змісту душевного життя у збиток її активного боку” [105, с. 16-19]. Г.Шпет критикував автора за недостатню увагу до феноменологічного методу. Він був «перевіреним гуссерліанцем» і робота В.Зіньківського в цілому оцінювалась ним “...не як вирішення проблем психічної причинності, а тільки як зібрання з цього приводу” [125, с. 283-313]. Але В.Зіньківський визнавав свою дисертацію “найсильнішою та найвдалішою, філософськи змістовною книгою...” [14, с. 39].

На 1914 р. релігійно-філософська спрямованість вже згаданого Київського релігійно-філософського товариства не задовольняла тих її членів, котрі займалися не лише філософією релігії, а й філософією взагалі. Крім того, у Києві існувало коло людей, які не тільки цікавились, а й професійно займалися філософією. Київський університет Св. Володимира, де, крім кафедри філософії, була кафедра філософії і права, був визначним науково-філософським центром. Цілком закономірним виявилось те, що організаторами новоутвореного Науково-філософського товариства виступили випускники, професори університету. В. Зіньківський став ініціатором установчих зборів товариства разом з Г.Демченком (голова Київського юридичного товариства, екстраординарний професор університету по кафедрі кримінального права, декан юридичного факультету), М. Володковичем (директор Жіночого комерційного училища,

член Київського відділення Товариства класичної філології і педагогіки), Л.Зайцевим (юрист, помічник присяжного, член Київського юридичного товариства, журналіст і літератор), М.Страдомським (професор Київського університету) [126, с. 165]. Головою товариства на установчих зборах був обраний професор Київського університету Св. Володимира кафедри енциклопедії, філософії і права Е.Спекторський [126, с. 166-168].

На кінець літа 1915 р. події на фронтах Росії та України склались несприятливо. Уряд видав розпорядження про евакуацію з Києва вищих учбових закладів, що було обумовлено небажаним перебуванням у безпосередньому тилу армії студентської маси, яка легко піддавалась агітації, та необхідністю загального розвантаження Києва. З евакуацією Київського університету Св. Володимира, КДА, Фребелівського педагогічного інституту та Вищих жіночих курсів у Саратов, місто з жвавим промисловим рухом і піднесеним інтелектуальним життям, серед інтелігенції і робітників, опинилось чимало представників провідної наукової думки України початку ХХ ст.

Перебуваючи в Саратові, В.Зіньківський продовжував проводити широку науково-просвітницьку роботу серед педагогічної громадськості. Працюючи в Київському університеті Св. Володимира та Фребелівському педагогічному інституті, В. Зіньківський разом з О. Толмачевською, С. Русовою був запрошений викладати вчительські курси, організовані міською Управою Саратова. Брав участь у публічних викладах, присвячених дитячій психології, на замовлення жіночих об'єднань організував діяльність педагогічних курсів.

С. Русова, призначена В.Зіньківським викладати на педагогічних курсах при Фребелівському педагогічному інституті, згадувала: «...наш інститут завдяки видатному лекторському талантові В.Зіньківського, його широкій науковій освіті та привітливій вдачі, став дуже популярним у Саратові» [44, с. 139-140]. 24 квітня 1916 р. на засіданні Історичного товариства Нестора Літописця Київського університету Св. Володимира, головою якого виступав

професор О. Лобода, В.Зіньківський був обраний його дійсним членом [44, с. 140].

У Саратові В.Зіньківський провів цілий академічний рік. З осені 1916 р. він знов працював у Києві. Київський університет Св. Володимира у цей період переживав тяжкі часи. З початку навчального року назрівав конфлікт між професурою і студентством, який полягав у небажанні професури рахуватися з рішенням студентства про залишення посади ректора професором Н. Цитовичем. Разом з професорами Г. Демченком, В. Константиновичем В.Зіньківський був обраний членом погоджувальної комісії від Ради університету з метою врегулювання академічного життя. У результаті діяльності комісії, яка була на позиції твердого та непоступливого академізму, між професорською колегією та студентами була досягнута угода з вирішення конфліктних питань. У цей період учений також був членом Академічного союзу київської групи (об'єднання професорів і молодших викладачів вищих навчальних закладів Києва), де обговорювались питання перетворення устрою вищої школи та характеру викладання в ній, які вважались загальними для всіх університетів. Він виступав в об'єднаних засіданнях виконавчих комітетів ради суспільних організацій, ради робітничих депутатів, комітету депутатів військ київського гарнізону та коаліційної ради студентства. На них обговорювалась позиція студентства про припинення занять у вищих навчальних закладах та перенесення іспитів на осінь у зв'язку з необхідністю їх участі в суспільно-політичному будівництві країни [57, с. 2]. Учений підтримував організоване студентство, яке бажало внести ентузіазм у студентське середовище та залучити його до суспільної роботи, але залишався на позиції автономності вищих навчальних закладів. В 1917 р. з його ініціативи в Київському університеті Св. Володимира було введено спеціалізацію з філософії. Учений читав обов'язкові для всіх філософів курси з психології та логіки. На цей час, за спогадами В. Вернадського, В.Зіньківський був одним з видатних професорів

Київського університету Св. Володимира поряд із Є.Спекторським та Б.Кистяківським.

Ще до революції 1917 р. В.Зіньківський брав участь у педагогічних з'їздах. С. Власовський у спогадах зазначав: “Пам'ятаємо особисто його доповіді на Київському педагогічному з'їзді 1916 р., які були найкращими і за змістом, і за формою їх виголошення в ті часи боротьби свіжої поступової педагогічної думки з бюрократичним консерватизмом в гімназіях Міністерства народної освіти” [56, с. 12]. Зі зміною політичного режиму після лютневої революції В.Зіньківським, як директором Фребелівського педагогічного інституту, та з ініціативи С. Русової, яка була обрана його заступником, вже через місяць було відкрите українське відділення [44, с. 144-145]. Учений передбачав, що в майбутньому, за умов включення України у склад Росії, за визнання загальнодержавною мовою російської, встановиться державне двомовлення. Тому як державні школи, так і школи місцевих самоврядувань, мали включати в якості обов'язкових дві державні мови – російську та українську. В.Зіньківський пояснював, що переважання цієї чи іншої мови повинно визначатись складом населення, але там де російська мова лежить в основі викладання повинні бути обов'язковими уроки української мови та літератури. А там, де у викладанні переважає українська мова, обов'язковими повинні бути уроки російської мови [40, с. 222]. Ураховуючи нові умови, керівництво Фребелівського педагогічного інституту свідомо сприяло підготовці українських кадрів, які створювали українські за формою та змістом дитячі садки. С. Русова зазначала в спогадах, що це була перша українізована вища школа [44, с.145].

Згодом, за дорученням міської комісії з народної освіти, В. Зіньківський провів важливе психологічне дослідження, метою якого було виявлення впливу війни на дитячу психіку, щоб уберегти дітей від фізичної та соціальної загибелі. Для проведення цієї роботи він використав дані, отримані під час відвідування допоміжних закладів Київського

Фребелівського педагогічного інституту. Дослідження вченого започаткувало його подальші соціально-педагогічні роботи.

У цей період В. Зіньківський заявив про себе як перший соціальний педагог Росії. Вивчення ідей російської соціології (І. Ковалєвський, Н. Карєєв, П. Лєсгафт, М. Михайловський), соціальних педагогів Заходу (Д. Болдуїн, Д. Дьюї, Г. Керенштейнер, П. Наторп) привело до створення ним концепції соціального виховання, яка відображала особливості соціального та політичного розвитку тогочасного суспільства.

Таким чином, завдання виховання, на думку вченого, формулюється як сприяння підвищенню активності дитини, в основі якої лежить воля та розвиток емоційного життя. Тільки за рахунок умілого емоційного виховання розвиток волі та розуму не порушує рівновагу психічних сил особистості.

У роки становлення української національної державності був заснований журнал “Вільна українська школа” – орган Всеукраїнської вчительської спілки. Велике значення журналу було в його національному і фахово-педагогічному підході до питань українського шкільництва. Поряд із С.Русовою, В.Підгаєцьким, О.Музиченком у журналі з огляду проблем “Новітні течії в Європейській педагогіці” друкувався й В.Зіньківський [48, с. 22].

Починаючи з 1916 р. В.Зіньківський брав участь в роботі часопису Київського релігійно-філософського товариства “Християнська думка” (редактор В.Екземплярський), відомого своїм ліберальним змістом [126, с. 171]. У світ вийшла його праця “Росія та православ’я”.. Під її впливом був створений тип наднаціональної інтелігенції, яка у загальнолюдському розвитку бачила своє національне покликання.

Плідна громадська робота, глибокі роздуми історико-філософського характеру, які були поширені у суспільстві кінця XIX – початку XX ст., визначили позицію вченого щодо політичного і культурного розвитку суспільства та отримали подальший розвиток у роботах еміграційного періоду. Осмислюючи проблему російської держави, яка загострилась в

період революційних змін, акцентуючи увагу на проблемі російсько-українських стосунків, В.Зіньківський зазначав: «Я не вірю в ці об'єднання народів за умов, коли опинившись під гнітом іншого народу, один з них мріє про свободу та незалежність. Гноблення цілого народу не може стати основою для державної єдності. Україна надто зросла, надто визріла у своїй національній свідомості, щоб не рахуватися з фактором її особливої культури» [40, с. 32].

Революційні події активізували діяльність церковних кіл, головною метою яких були церковні реформи в напрямку звільнення церкви від впливу тогочасного політичного режиму, пожвавлення церковно-громадського життя в умовах здійснення соборних канонів церкви та зміцнення авторитету і релігійно-морального впливу церкви в житті православного суспільства. Релігійно-філософське товариство збиралось щотижня для обговорення нового церковного становища. У Київському університеті Св. Володимира В.Зіньківським улаштовувались публічні виступи, присвячені релігійному питанню в нових умовах [40, с. 216-221]. У середині квітня 1917 р. у Києві розпочав свою діяльність церковно-суспільний комітет українського спрямування, очолений Є. Капраловим. Комітет був пов'язаний з Київським релігійно-філософським товариством, але діяв незалежно від нього. Його представниками було вирішено скликати терміновий Київський єпархіальний з'їзд. Підтримавши ідею скликання з'їзду, В. Зіньківський був делегований до митрополита Володимира з метою отримати благословення на скликання з'їзду [40, с. 36]. Результатом переговорів став легально скликаний Київський єпархіальний з'їзд.

У квітні 1917 р. у приміщенні Релігійно-наукового товариства почались засідання делегатів Київського єпархіального з'їзду від духовництва і мирян. Як голова Релігійно-філософського товариства, В.Зіньківський був запрошений на з'їзд Церковно-суспільним комітетом [40, с. 36]. Обраний у склад Президії вчений виконував обов'язки заступника голови з'їзду О.Липківського, знайомого В.Зіньківському по спільній діяльності у

журналі “Християнська думка” [40, с. 37]. Це був перший релігійно значимий церковний з’їзд в Україні, який отримав назву “Український київський єпархіальний з’їзд”. Результатом його діяльності було прийняття ряду важливих рішень, зокрема визнані права мирян (приходу) на участь у церковному житті, встановлений устрій приходу і єпархії, визначено, що відповідальність за клір несе приход і єпархії. З’їзд засудив старий державний режим, систему поборів у церкві та консисторську тяганину. Відношення з’їзду до українського питання визначилось ще на початку його роботи тим, що з’їзд назвав себе “Українським київським єпархіальним з’їздом”. Б. Екземплярський зазначав: “З’їзд був першим поступом до визволення від зовнішнього опікунства, від поліцейського мундиру” [6, с. 2].

У травні 1917 р. В.Зіньківський отримав від нового Обер-прокурора О.Карташева запрошення увійти в склад Передсоборної Ради, яка мала підготувати Всеросійський церковний православний собор (далі ВЦПС). Проте, передбачаючи наступні дії Ради та маючи багато інших справ, він відмовився від участі в її роботі. Вже в червні 1917 р. групою московських церковних діячів був скликаний Всеросійський з’їзд духовництва і мирян. В. Зіньківський прийняв пропозицію церковної групи Києва на чолі з В. Екземплярським взяти участь у роботі з’їзду в якості представника від журналу “Християнська думка”. Представляючи на з’їзді київську церковну радикальну групу, В.Зіньківський виступив за визволення церкви від існуючої єдності з державою, підтримуючи позицію “вільна церква у вільній державі” [40].

У цей час національні прояви в українському духовному середовищі були дуже сильними. Представники українського церковного руху вирішили діяти без участі Київського митрополита. Вони створили Українську Церковну Раду (далі УЦР), яка ставила за мету скликання Всеукраїнського церковного православного собору.

У Москві були занепокоєні стрімким розвитком церковних подій у Києві. У кінці листопада 1917 р. до Києва прибула делегація від

Московського собору в особі князя Г.Трубецького, професора С.Котляревського. Метою їх перебування в Україні було знайти підтримку в київських колах, щоб від їх імені в Москві боротися проти скликання Українського церковного православного собору. Делегати з Москви мали декілька нарад з російськими церковно-суспільними колами. Очолюване В.Зіньківським Релігійно-філософське товариство організувало відкрите засідання, щоб обговорити українське церковне питання. Зібрання продемонструвало складність у вирішенні питання впорядкування руху, який розпочався. З від'їздом московських делегатів В.Зіньківський отримав запрошення увійти до складу передсоборної церковної ради. Після наради з однодумцями по Релігійно-філософському товариству вчений погодився увійти до її складу. Стало зрозуміло, що Всеукраїнський церковний православний собор буде скликаний.

Відкриття Всеукраїнського церковного православного собору відбулось 7 січня 1918 р. у Липках. В. Зіньківський був обраний до Соборної Ради [40, с. 41-42]. 19 січня Всеукраїнський церковний православний собор вимушений був припинити свої наради через вимогу більшовиків від Центральної Ради здати Київ. У цей час питання відношення Російської православної церкви до української державності набуло особливого значення. Захоплення Києва більшовиками, з одного боку, стало додатковим аргументом для тих, хто вважав, що українська державність не заслуговує на серйозну увагу, а з іншого зняло побоювання, що автокефалія може бути проголошена українським урядом. Повернення Центральної Ради разом із німецькими та австрійськими військами слугувало для центральної церковної влади підтвердженням тези про зовнішнє інспірування політичних вимог України [109, с. 197].

25 січня 1918 р. п'ятеро озброєних солдатів увірвались до покоїв 70-річного митрополита Київського, архімандрита Києво-Печерської лаври Володимира і після пограбувань вчинили над ним фізичну розправу. Митрополита кафедра залишилась вільною [66, с. 47-50]. У цих умовах

українські церковні кола вирішили не припиняти боротьби та, не ігноруючи Українського єпархіального елективного собору, виставити свої кандидатури на обрання першоієрарха УПЦ. Одним з кандидатів на місце первоієрея УПЦ був представлений В.Зіньківський. На початку квітня делегація від українських церковних кіл на чолі з О. Липківським запитала дозволу у В. Зіньківського виставити його кандидатуру на посаду Київського митрополита. Таке рішення було аргументовано тим, що В. Зіньківський любив Україну, користувався довірою в українських колах і міг з усією відповідальністю присвятити себе справі «збирання та упорядкування церковного життя в Україні» [40, с. 43-44].

Таким чином, широковідомий у наукових та церковних колах, виявивши себе борцем за оновлення суспільного та церковного життя в дусі ідеального християнства В.Зіньківський – українець російської культури й, як зазначав професор Д.Дорошенко, дуже високої культури [36], усвідомлюючи дійсну політичну й культурну проблему у відносинах Росії та України, свідомо діяв у напрямку від захисту культурної своєрідності до вирішення політичної проблеми.

Отже, становлення В.Зіньківського як особистості, формування його наукових зацікавлень та концептуальних підходів до проблем психології, філософії, педагогіки, релігії, суспільної та політичної роботи відбувалось у період між революціями 1905 та 1917 рр. та обумовлювалось особливостями історико-культурного та національного розвитку України кінця ХІХ – початку ХХ століття. Суттєвий вплив на формування національної свідомості, громадських позицій ученого справило родинне виховання в дусі традицій української дворянської культури та православної віри. Українське походження (87,5% генеалогічного дерева) та вплив соціокультурних та політичних подій у Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. зумовило подальшу позицію вченого працювати на користь України в інтересах Росії.

Наукові зацікавлення вченого в цей період розвивались у напрямку пошуків вітчизняної та західноєвропейської наукової думки. Різнобічні та

багатогранні дослідження проблем генезису психіки особистості, зв'язку душі та тіла, а також практична участь у вирішенні проблем освіти та виховання спричинили В.Зіньківського до вирішення проблем педагогіки. Як педагога та психолога в цей період В.Зіньківського цікавили ідеї цілісного дослідження дитинства, дитячої душі, які він розглядав у контексті концепції емоційності. Для вирішення цієї проблеми вченим було зібрано значний теоретичний та експериментальний матеріал. Завдяки своїм працям він став відомим соціальним педагогом.

РОЗДІЛ 3

ДЕРЖАВНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В.ЗІНЬКІВСЬКОГО У 1918-1921 РР.

Передчуття радикальних змін, усвідомлення наближення революційних подій спонукали В. Зіньківського до активної діяльності в протипозиційним силам. Включений у політичну діяльність революційної України (1918-1921 рр.), він був змушений теоретично визначити орієнтири національного руху та практично встановити шляхи задоволення прагнень українців. Участь В.Зіньківського в реальній політичній практиці призводила до ситуації етичного вибору й водночас конфлікту. Визначивши нелегку долю протягом життя, державницька діяльність В.Зіньківського в 1918-1921 рр. мала не лише прихильників, а й відвертих ворогів.

29 квітня 1918 р. в Україні було встановлено нову форму влади, яка маніфестувала давню національно-державну традицію, – Гетьманат. За вимогою політичної ситуації адекватною формою церковної реакції на утворення нового політичного устрою визначився процес інституалізації УПЦ. На відміну від попереднього уряду, Гетьманат П.Скоропадського, як форма повернення до історичної традиції й консервативна течія політичної думки, не відкидав, а визнавав і поважав церкву як інституцію й духовну владу. В основу його державної політики щодо церкви було покладено принцип паралелізму, тобто одночасне співіснування державної й церковної ініціативи, врахування нагальних потреб та вимог як власне церковного, так і державного життя.

Шляхи розв'язання центральною церковною владою релігійної проблеми відповідали позиції російської політичної еліти щодо майбутнього України, відрізняючись від останньої тільки своєрідністю форми, яка обумовлювалась специфікою інституційного функціонування церкви [109, с. 190-191]. На шляху до перших спроб поновити старі права УПЦ виникли

значні перешкоди. Майже весь єпископат та велика кількість священників були або росіянами, або зросійщеними українцями, які не хотіли відрікатися від московської церкви. Зі свого боку, Москва не бачила перспективи в сприянні церковному миру в Україні (новий режим в Україні здавався їй недовготривалим) і не вважала за потрібне підтримувати розвиток української державності, переслідуючи при цьому свої політичні інтереси [101, с. 6-9]. Уряд Гетьманської держави не погоджувався на таке становище в церковній сфері, яке було зумовлене відсутністю її самостійності. У цей відповідальний час національно-державного будівництва України В. Зіньківський був запрошений увійти до складу уряду П. Скоропадського з метою врегулювати відносини між Українською державою та Московською патріархією – вищою церковною владою.

Перше запрошення увійти до складу уряду України В. Зіньківський отримав 2 травня 1918 р. Пропозицію обійняти посаду заступника міністра освіти в справах відділу середньої та нижчої школи вчений отримав від міністра народного просвітництва М. Василенка, який за дорученням П. Скоропадського займався формуванням нового уряду [40, с. 47-48].

14 травня 1918 р. В. Зіньківський удруге отримав пропозицію від уряду П. Скоропадського – зайняти посаду міністра ісповідань. Призначення на цю посаду в умовах відкриття Всеукраїнського православного церковного собору та загострення в церковних російсько-українських стосунках мало велике значення [40, с. 50]. Згідно з наказом Московського патріарха Тихона, єпископ Никодим готував скликання Київського єпархіального елективного собору на 19 травня 1918 р. Головною метою скликання були вибори Київського митрополита, які розпочались в січні 1918 р.

Російські церковні групи висували на посаду міністра ісповідань в Україні кандидатуру О. Стороженка, людину крайнє правих поглядів, голову союзу парафіяльних рад Києва. Однак протистояння українців перешкодило йому зайняти посаду. Кандидатура П. Дорошенка, дядька Д. Дорошенка відомого в українських колах, особистого приятеля П. Скоропадського

підходила в усіх відносинах. Проте брак досвіду в церковних справах змусив його відмовитись від пропозиції. Згодом, коли від цієї посади відмовився й О. Лотоцький, через складне становище, в якому опинилась УПЦ, урядом була розглянута кандидатура В.Зіньківського [40, с. 48-50]. Інформація про творчий та професійний доробок, політичну позицію В.Зіньківського відповідала інтересам політики уряду П.Скоропадського. Іншу кандидатуру, яка б мала досвід громадської та церковної роботи, широкі суспільні зв'язки, розуміла існування політичних та культурних проблем у стосунках між Росією та Україною та знала шляхи їх розв'язання важко було знайти в обох ворожих таборах.

16 травня 1918 р. на підставі статті 3-ї Закону про тимчасовий устрій Української держави, за представленням голови Ради міністрів професор Київського університету Св. Володимира В. Зіньківський був затверджений П. Скоропадським на посаді міністра ісповідань [117]. Завдання, яке висувалось урядом перед В. Зіньківським полягало в забезпеченні миру в церковних стосунках між Україною та Росією й встановленні церковної автокефалії УПЦ. Виходячи із загального стану церковних справ, В. Зіньківський вважав неможливим встановлення повного самоврядування УПЦ в умовах, які склались. Зокрема, перехідний стан УПЦ від повної державної залежності до вільного саморозвитку, відсутність централізованої церковної влади в Україні, що створювало непорозуміння в стосунках між єпархіями, функціонування українського церковного руху, головна мета якого була визволити країну від панування самодержавної політики, набрав національно-політичного характеру та ворожість у стосунках між російськими та українськими церковними групами.

Опираючись на вказані проблеми, В. Зіньківський представив на розгляд уряду програму, де зазначив шляхи їх вирішення. Запропонована ним програма, не співпала з поглядами П. Скоропадського та прем'єр-міністра Ф. Лизогуба щодо вирішення вказаних проблеми. Проте заперечень вони не висловили. Вражений глибокою байдужістю уряду до існуючих церковних

проблем учений почув: “Ми вам цілком довіряємо, вирішуйте проблему як вважаєте за потрібне” [40, с. 53]. Таким чином, відбувся вступ В.Зіньківського до влади.

Почуття державної відповідальності зумовило те, що В. Зіньківський став по іншому трактувати численні питання, зокрема, він почав обмежено тлумачити принцип вільної церкви, який раніше захищав. Прихильник автокефалії УПЦ В.Зіньківський виступив за її автономію [60, с. 5; 127, с. 302-304]. Коли він став у влади, його позиція щодо церкви остаточно сформулювалась.

Отримання урядової посади супроводжувалось новими труднощами для вченого. Член Ради міністрів В.Зіньківський увійшов до групи міністрів Всеукраїнської партії кадетів, до складу якої входили М. Василенко, О. Ржепецький, С. Гутник. Головним завданням партії в нових політичних умовах було звільнення Росії від більшовиків [40, с. 22-23]. Дізнавшись про вступ В.Зіньківського до складу уряду України його російські та українські колеги почали ставитись до нього з недовірою, називаючи «зрадником». Підставою для цього були загальновідомі позиції В. Зіньківського щодо ідей сепаратизму, яких він не поділяв, та його переконання й почуття, за якими він був російською людиною.

Відповідно до своїх уявлень про організацію церковного життя, першою церковною справою, яку В. Зіньківський, як міністр ісповідань бажав вирішити, була справа організації церковного управління в Україні. Керуючись ідеєю вільної ініціативи, що передбачала власну відповідальність за церкву, визнаючи свою підвладність церкві, а не єпископам, учений розумів, що «...ідея вільної церкви не повинна перетворюватись у формальне виконання» [40, с. 65]. Важливим у вирішенні цього питання В.Зіньківський вважав його канонічний аспект. Тому, шукаючи вихід з важкого церковного становища й намагаючись законним шляхом вирішити церковні непорозуміння та захистити права Всеукраїнського православного церковного собору, які безпідставно заперечувались єпископом Никодимом,

В. Зіньківський вирішив переконати єпископат змінити свою позицію та дійти компромісу у вирішенні проблем для обох сторін.

Під час зустрічі з єпископом Никодимом В. Зіньківським, як представником уряду було запропоновано провести єпархіальне зібрання. Проте єпископ Никодим відмовився від пропозиції В. Зіньківського, мотивувавши це тим, що справа виборів митрополита є невідкладною, а Всеукраїнський церковний собор можливо скликати лише восени. При цьому він зауважував, що виконує наказ патріарха Тихона й немає наміру його скасовувати або відкладати [56, с. 39]. Таким чином, перша спроба В.Зіньківського знайти порозуміння в церковних стосунках мирним законним шляхом не мала успіху.

Розуміючи, що в церковних справах виникло серйозне непорозуміння, В. Зіньківським було зроблено доповідь у Раді міністрів про становище церковних справ в Україні, де зазначалось про прагнення єпископа Никодима ігнорувати скликання Всеукраїнського православного церковного собору та проведення архієпископа Харківського і Охтирського Антонія (Храповицького), відомого українофоба й реакціонера, у Київській митрополити, а також про результати переговорів з ним. Доповідь міністра ісповідань в Раді міністрів викликала невдоволення у присутніх. На нараді була висунута думка розігнати єпархіальне зібрання силами поліції.

Київський єпархіальний елективний собор відкрився на день раніше призначеного строку – 5 (18) травня 1918 р. Головна підготовча робота з його скликання покладалась на Київську духовну консисторію та єпископа Никодима Чигиринського [66, с. 47]. На зібранні були присутні 284 делегати із 390 осіб згідно з правилами про вибори делегатів, серед яких були 7 єпископів. Кількість присутніх була менша від трьох чвертей повного складу. Засідання відкрив призначений Московським патріархом Тихоном та Св. Синодом архієпископ Волинський і Житомирський Євлогій, кандидат у Всеросійські патріархи. Вже перше засідання Собору супроводжувалось бурхливими дебатами, які продемонстрували різні позиції делегатів. Взявши

участь у роботі засідання, В. Зіньківський декларативно оголосив позицію уряду Української держави, щодо церкви, зауваживши, що уряд визнає всі віросповідання, надає особливої уваги та допомоги православної церкві, як «великій історичній святині українського народу». Він зазначив, що уряд стоїть на позиції соборності УПЦ й має виробити форми церковного життя в умовах нової України, бажаючи надати їй можливість повного вільного самовизначення, і що він займає національну позицію і прагне розвитку української церковної культури [117, с. 234].

Як представник уряду України В.Зіньківський запропонував не проводити виборів Київського митрополита, а відкласти їх. Цілком виправдана з боку національних державних інтересів та канонічних православних традицій пропозиція В. Зіньківського була зустріта рішучим опором єпископату. Від імені єпископів було заявлено, що уряд чине насилля над церквою, а невиконання указу патріарха веде до порушення церковних традицій. Тому Російський єпископат знехтував позицію уряду Української держави й прийняв рішення відхилити пропозицію В. Зіньківського та проводити вибори [117, с. 234; 66, с. 47-48].

Церемонія виборів проходила 6 (19) травня 1918 р. за традицією в Київському Софіївському кафедральному соборі. На передвиборчі зібрання приїхав митрополит Євлогій для ознайомлення з можливими кандидатами на Київську митрополичу кафедру та усунення зайвих претендентів. За результатами пробного голосування, під впливом агітації патріаршого екзарха в справі виборів, найбільшу кількість голосів набрав митрополит Антоній, за ним йшов єпископ Димитрій. Кандидатура В.Зіньківського офіційно представлена не була, оскільки не було його офіційної відповіді про згоду на участь у виборах. Результати голосування були такими: за митрополита Антонія подали голоси 164 делегати, за єпископа Димитрія – 117, митрополит Платон та архієпископ Євлогій отримали лише по одному голосу. Переважною більшістю голосів був обраний митрополит Харківський і Охтирський Антоній (Храповицький) [66, с. 48; 56, с. 38].

Таким чином, митрополит Антоній був обраний переважною більшістю голосів і Собор затвердив його Київським митрополитом. Це суперечило уставу про вибори єпископів, оскільки він не отримав 2/3 голосів, тому частина делегатів Київського єпархіального собору вважала вибори незаконними. З вибором митрополита традиційна консервативна течія, яку очолював єпископ Никодим, здобула перемогу над урядом Української держави. Це було певне повернення до старої моделі церковного життя з правом голосу та колегіального обговорення питань [117, с. 246].

Поразка В.Зіньківського на Київському єпархіальному елективному соборі розцінювалась лідерами церковно-визвольного руху, як оголошення війни уряду. Вони наполягали на припиненні відносин з єпископатом, який пов'язував себе з Москвою. Але, на думку В.Зіньківського, розрив у стосунках з вищою церковною владою в умовах, які склались, був не можливим: скликання Всеукраїнського православного церковного собору було необхідним, але без участі єпископів він був неканонічним.

Небажане для гетьмана та Української держави обрання Київським митрополитом Антонія було пов'язане з принциповою українофобською позицією останнього. Визнання монархічно налаштованого глави церкви, який не сприймав української державності й поділу церкви за державно-національною ознакою, суперечило загальнополітичній ситуації в країні. 17 червня 1918 р. В.Зіньківський видав циркуляр, де зазначалось: «...у зв'язку з тим, що митрополит Антоній Українським урядом ще не визнаний як митрополит Київський, усі офіційні відносини мають відбуватись з вікарним Київським єпископом Никодимом, а розпорядження митрополита Антонія виконувати не слід» [117, с. 246-247]. Уповноважений Радою міністрів В. Зіньківський прийняв рішення звернутися до Московського патріарха щоб отримати авторитетну підтримку правомірності дій Українського уряду у виборах Київського митрополита [56, с. 41].

Однак, 22 травня (4 червня) 1918 р. указом патріарха і Св. Синоду було затверджено обрання митрополита Антонія на Київську митрополичу кафедру [56, с. 41; 42, с. 312-313].

У відповідь на це міністром ісповідань В. Зіньківським, за згодою з Ф. Лизогубом, була відправлена телеграма Московському патріарху Тихону з проханням утриматись від затвердження рішення Київського єпархіального елективного собору. Меморандум про положення церковних справ в Україні був відісланий до Москви на наступний день, 23 травня [40, с. 70]. Звернення В. Зіньківського до патріарха Тихона, як до вищої церковної влади, підкреслювало те, що уряд визнавав її. Водночас, це означало, що він не мав бажання порушувати зв'язки з Москвою та встановлювати автокефалію через Константинополь.

Через два тижні на ім'я голови Українського уряду Ф.Лизогуба прийшов лист за підписом патріарха Тихона, де повідомлялось, що ВПЦ розглянула справу про вибори митрополита Антонія і, вважаючи їх автентичними, не бачить підстав для скасування результатів виборів [40, с. 71]. Відповідь Московського патріарха закріплювала результати виборів на Київському єпархіальному елективному соборі. Це робило неможливим шлях до компромісного вирішення проблеми. Церква і держава вступили у війну, яка була спровокована Московською патріархією та мала антиукраїнський політичний характер.

Несподівані, але передбачувані події не вплинули на зміну тактики В.Зіньківського. Він продовжував відстоювати позицію, що “Київський митрополит, як першосвятитель Української автономної церкви не може бути обраний губернським єпархіальним зібранням, подібно тому як Московський патріарх, який також є митрополитом Московським, не може бути обраний Московським єпархіальним елективним собором” [40, с. 82]. Необхідність термінового проведення Всеукраїнського православного церковного собору посилював рух католиків, які пропагували унію в губерніях, що межували з

Галичиною. Австрійці сприяли цьому на Холмщині, яка входила до Української держави [40, с. 75].

У цих умовах В. Зіньківський вирішив вплинути на єпископів через гетьмана П. Скоропадського. Ставлення до особи гетьмана нагадувало традиційно-символічне ставлення до Богоданого самодержця. Він сприймався як уособлення законної влади, на відміну від уряду й міністра ісповідань [118, с. 259]. У результаті домовленості міністра ісповідань з гетьманом був улаштований званий сніданок, на який запрошувались владики, що знаходились в Києві, на чолі з єпископом Євлогієм. Виклавши сутність справи, гетьман наголосив, що для нього надзвичайно важливим є те, щоб у церковних справах царював мир, для чого необхідним є скликання Всеукраїнського православного церковного собору. Другу сесію Всеукраїнського православного церковного собору було оголошено на 15 (28) червня 1918 р. 21 червня відбулась спеціальна нарада єпископів, де розглядалось прохання В. Зіньківського про перенесення початку роботи Всеукраїнського православного церковного собору на більш ранній термін – до 15 (28) червня 1918 р. Прохання міністра ісповідань було прийнято і відкриття Собору призначили на 7 (20) червня [40, с. 80].

Урочисте відкриття Всеукраїнського православного церковного собору відбулось 7 (20) червня 1918 р., розпочавшись архієрейським богослужінням у Софіївському соборі. Згідно з позицією уряду, в особі міністра ісповідань були представлені вимоги до діяльності літньої сесії Всеукраїнського церковного собору: 1. Встановлення тимчасових правил церковної автономії 2. Виявлення головних церковних потреб та вирішення невідкладних питань церковного життя. 3. Вибори Київського митрополита.

Таким чином, знову було наголошено, що уряд зі свого боку не бачив перешкод до того, щоб митрополит Антоній займав кафедру Київського митрополита. Але він вважав, що вибори Київського митрополита були справою не тільки однієї Київської єпархії й не дозволяв нехтувати правами Всеукраїнського православного церковного собору [40, с. 74-75].

Собор відводив виконавчій владі Української держави тільки функцію опікування її матеріальними набутками, законодавчої охорони прав і привілеїв церкви, але не сили, яка б диктувала церкві свої умови. Позиція Собору була однозначна: не церква для держави, а держава для церкви [118, с. 260-265].

Зрештою, доповідаючи в Раді міністрів про рішення Всеукраїнського православного церковного собору, В. Зіньківський підкреслив, що завдання, яке уряд ставив перед ним, а саме, охорона прав Українського православного собору в справі виборів першосвятителя Української церкви розв'язане. Тому в стосунках між владою та церквою не буде труднощів, які гальмуватимуть нормальний розвиток церковного життя. Виступаючи з промовою на засіданні Всеукраїнського православного собору 8 (21) червня, В.Зіньківський від імені уряду подав декларацію, де містились головні засади політики уряду України щодо подальшого церковного життя. Декларація мала такі положення: церква в Україні не повинна бути відділена від держави; уряд не втручатиметься у внутрішнє життя церкви, але очікує від неї підтримки; уряд вважає необхідним провести організацію управління Української церкви на засадах автономії, з огляду на неможливість примирення ворожих течій, та вирішити питання взаємовідносин з Москвою; Всеукраїнський православний церковний собор осінньої сесії має зайнятись питанням автокефалії УПЦ [56, с. 45]. Зазначена урядова позиція не вплинула на подальші постанови Собору. Вони також мали виразний політичний характер.

Вирішення питання про вище церковне управління в Україні в умовах, які склались було дуже важливим. Це розуміли обидві сторони – і уряд, і верхівка церкви, тому кожна підготувала свій проект [56, с. 266]. На пленарному засіданні Собору було заслухано два проекти адміністративного устрою церкви в Україні: один, вироблений комісією на чолі з архієпископом Євлогієм, згідно з яким «церква в Україні визначалась нероздільною частиною загальноросійської з Всеросійським патріархом на чолі». Другий –

з боку українців, створений і озвучений протоієреєм В. Липківським, був цілком протилежний попередньому. Суть його була в тому, що «...церква в Україні має бути незалежною від Москви, однак не пориваючи духовної братської єдності як з Російською, так і зі всією православною церквою». З приводу цього питання відбулися бурхливі дебати з різних принципових підходів [56, с. 266].

Як наслідок до виборчої кампанії, Статут тимчасового вищого управління УПЦ, проект якого було прийнято остаточно в засіданні Собору 9 липня 1918 р., будував управління УПЦ в канонічній юрисдикції Всеросійського патріарха. Всеросійському патріархові, як кіріярхові УПЦ, належали за цим проектом права: затвердження виборів Київського митрополита і його благословення; благословення всіх єпархіальних єпископів в Україні, затвердження на кафедрах українських єпископів Собором; приймання всіх скарг на Київського митрополита, здійснення судової процедури над всіма єпископами українських єпархій; благословення на скликання церковних соборів в Україні; затвердження статуту вищого церковного управління в Україні; згадування імені Всеросійського патріарха при всіх богослужіннях в УПЦ.

Організація вищого церковного управління проектувалась таким чином: вищим органом церковного законодавства, адміністрації і церковного суду в УПЦ є Всеукраїнський православний церковний собор, який мав відбуватися раз у три роки, а у випадку особливої потреби частіше; постійно діючими органами вищого церковного управління в Україні є Собор всіх урядуючих в єпархіях єпископів і вища церковна рада; вища церковна влада складається з трьох єпископів, яких до ради обирає Собор єпископів, чотирьох представників від кліру та шість від мирян, яких обирає Собор на три роки; головою Всеукраїнського православного церковного собору, Собору єпископів і вищої церковної влади є митрополит Київський і Галицький; у справі Собору єпископів входить вирішення питань ієрархічного і пастирського характеру, тобто справи віри і богослужіння,

церковної адміністрації, суду; вища церковна рада відає справами церковно-громадського характеру (церковне господарство, освіта, ревізія і перевірка церковних установ тощо); розгляд важливих справ відбувається на спільних засіданнях Собору єпископів і ВЦР; Українська державна влада має право контролювати бюджетні витрати, які призначені церкві з державних коштів, а також право нагляду за діяльністю органів церковного управління згідно з державними законами [2, с. 4]. З усіма поправками проект було прийнято 213 голосами (128 делегатів утримались). Однак він не відповідав національно демократичному і Соборному устрою УПЦ [56, с. 92].

Зміст положення про залежність УПЦ від Московського патріархату не співвідноситься з позицією уряду Української держави. Не наполягаючи на автокефалії, уряд вважає, що всі справи УПЦ мають вирішуватись в Україні. Проект же пропонує обмежену автономію: київський митрополит, обраний Київським єпархіальним елективним собором не може бути головою всієї УПЦ, він повинен обиратись Всеукраїнським православним церковним собором. Не досить зрозумілим є пункт про участь митрополита у вищому державному органі; посередником між церквою і державою не може бути митрополит, ним є міністр ісповідань; залежність від Московського патріарха має обмежуватись благословенням глави УПЦ, що означає благословення всієї УПЦ, затвердження єпископів патріархом неможливе; УПЦ повинна мати автономію, уряд не заперечує зв'язку з Москвою, але рішуче виступає проти залежності від неї; під час богослужінь РПЦ та УПЦ треба згадувати обох першоієрархів, що буде підтверджувати зв'язок між ними, а не залежність; останні пункти змінити: дане положення затверджується державою за узгодженням з Московським патріархом [36, с. 218-219].

Згідно з прийнятим проектом статуту тимчасового церковного управління в Україні «Про вищу церковну владу в Україні» на останніх засіданнях Всеукраїнського церковного собору Російською єпархією в Україні були проведені вибори персонального складу ВЦР. Не загальним церковним собором, а Собором єпископів до ВЦР, було обрано митрополита

Одеського Платона, архієпископа Волинського Євлогія і єпископа Чернігівського Пахомія. Очолював ВЦР митрополит Київський Антоній Храповицький. Представників духовництва та діячів церковно- визвольного руху до ВЦР допущено не було [56, с. 47].

11 липня 1918 р. літня сесія Всеукраїнського православного церковного собору була закрита, перш ніж проект затвердив Всеросійський патріарх та розглянув гетьманський уряд [36, с. 248]. Таким чином, уряд надавав положенням Всеукраїнського православного церковного собору, затвердженим у статуті «Про вищу церковну владу в Україні» від 9 липня 1918 р., тимчасового характеру.

З огляду на події, міністр ісповідань В. Зіньківський прийняв рішення скликати восени нову сесію Всеукраїнського церковного собору з метою обговорення проекту автокефалії УПЦ. Твердження про «вільну церкву у вільній державі», якщо воно практично не означало відокремлення церкви від держави, повинно було в дійсності втілюватись у конкретних діях, щоб стати живим і творчим процесом. Тому, дотримуючись позиції «вільна церква у вільній державі», структура відносин між державою і церквою, за В. Зіньківським, мала набути наступного характеру: фінансова підтримка церкви та її установ (зокрема шкіл); участь уряду в управлінні церквою, що перетворювало її в приватний інститут за відсутністю публічних прав; державне визнання церковних актів (шлюби, розлучення, метричні записи); вирішення питання форми зв'язку церкви з державою за допомогою одного центрального органу – Міністерства ісповідань, або розгалуженої місцевої системи [40, с. 169]. Зазначена система відносин між церквою та державою визначила напрямок діяльності В.Зіньківського в перші два місяці його урядування.

Крім того, вже в перший місяць діяльності на посаді міністра ісповідань В.Зіньківським було розглянуто питання про реформу вищої та середньої духовної школи [40, с. 89]. Під час роботи ВПЦС була заснована спеціальна комісія з реформи вищої духовної школи. Позиція митрополита Антонія,

який намагався повернути життя Київської духовної академії (КДА) до старого режиму, повної залежності від церковної влади, не могла зустріти співчуття в Соборі. Однак Собор не встиг завершити цієї справи. Устав КДА був винесений В.Зіньківським на розгляд Ради міністрів. Перебуваючи під тиском російської групи, гетьман не затверджував законопроект. Але В.Зіньківський переконав П. Скоропадського, що затримка затвердження законопроекту ускладнює становище у стосунках із церквою. У середині липня гетьман підписав законопроект. Новий устав КДА почав діяти [40, с. 90-94].

З огляду на існуючі проблеми церкви В.Зіньківським була проведена реорганізація структури створеного на початку 1918 р. А. Карташевим Міністерства ісповідань, головним принципом якого було невтручання у внутрішнє життя церков і релігійних громад. До роботи Міністерства ісповідань уряду П.Скоропадського В.Зіньківським були залучені відомі російські та українські науково-релігійні та громадські діячі, члени колишнього церковного відомства з Росії, діячі УЦР, Київського науково-релігійного товариства, які представляли висококваліфікованих спеціалістів з проблем церкви [36, с. 320].

Загалом, сформоване В. Зіньківським навесні – влітку 1918 р. Міністерство ісповідань визначило участь уряду в управлінні церквою та її фінансуванні, зайняло чільне місце й активну позицію в урегулюванні становища церкви та її релігійних об'єднань у державі. Міністерство ісповідань було єдиним повноважним органом через який держава пов'язувалась з церквою. Нова структура Міністерства ісповідань склала чотири департаменти – департамент загальних справ (канцелярія, бухгалтерія, господарчий відділ, інформаційне бюро, реєстратура, архів); департамент у справах православної церкви (загальний, статистичний, фінансовий відділи); департамент інослав'я та іновір'я (відділи християнських і нехристиянських ісповідань, фінансовий відділ);

департамент духовної освіти (шкільно-педагогічний, фінансовий, видавничий відділи та з охорони старовини) [20, с. 219].

Одним із головних завдань було впорядкування релігійного життя, законодавства та адміністративних органів, економічного становища неправославних громад. Особлива увага приділялась політичному аспекту справи впорядкування релігійного життя. Свобода релігійної пропаганди відкривала можливість вести свою політичну діяльність під релігійним прапором на шкоду Українській державі. Це вбачалось в активності Римо-Католицької та Уніатської церков, які почали боротьбу за спадщину (церковні приміщення). Справа унії була не тільки релігійною, а й політичною проблемою.

Функцію виконавчого органу Міністерства ісповідань на місцях (окрім своїх прямих традиційних функцій, перебуваючи в підпорядкуванні правлячим архієреям) здійснювали консисторії [56, с. 111]. Для більшого впливу Міністерства ісповідань на місцях та контролю за впровадженням прийнятих законів і розпоряджень намічалось створення спеціальних місцевих органів, які б діяли паралельно з консисторіями. Через обмеження фінансування В.Зіньківський не зміг розбудувати дану мережу, хоча це був прийнятний шлях поступової підготовки знизу. Жоден з наступників В.Зіньківського навіть не ставив даного питання на обговорення [56, с. 47-53].

Важливою справою у вирішенні проблем УПЦ, що була розпочата до відкриття Всеукраїнського православного церковного собору, стало заснування Ученого комітету. Під прапором церковного уособлення виявились тенденції до культурного відокремлення. Як наслідок, відразу постала проблема українізації богослужіння, що викликало практичні труднощі через відсутність філологічно вірного перекладу українських церковних книг та уникання характерних особливостей обрядів українського типу богослужіння. Проблема українізації богослужіння обумовлювала створення нової установи, яка мала сприяти зростанню духовного

просвітництва в Україні та розвитку української церковної культури. Діяльність Ученого комітету була розпочав 11 липня 1918 р. [36, с. 326].

Роль Ученого комітету полягала у релігійно-просвітницькій роботі, зокрема, виданні українською мовою Біблії, богослужбових та канонічних книг, створенні житія святих, діяльність яких була найбільше пов'язана з історією України та шанувалась в Україні, виданні історії УПЦ українською та російською мовами для загалу, опублікуванні короткого нариса історії КДА; поширюванні науково-популярних видань з питань релігії. Для більшої ефективності праці у напрямі християнської освіти народу, зокрема, в школі й поза нею, на засіданні Ученого комітету 8 (21) серпня 1918 р. було вирішено створити спеціальні комісії, роль яких зводилась до поліпшення викладання Закону Божого в школі, видання книг і брошур для народу та інтелігенції, особливо учнівської молоді та організацій культурно-просвітницьких гуртків, загонів для читання публічних лекцій і курсів з питань віри та церкви. Окремо були створені наукові комісії з видання Святого письма українською мовою, вироблення програми української мови та літератури для духовних шкіл, із вироблення програм з історії України. Після падіння гетьманату П. Скоропадського Учений комітет не був знищений Директорією. Його останнє засідання відбулось 16 січня 1919 р.

Одним з пріоритетних завдань Міністерства ісповідань було питання повернення церковного майна та історико-церковних цінностей в Україну. 25 травня 1918 р. міністр В.Зіньківський звернувся до українського єпископату з проханням 1 червня прибути на нараду в справі повернення церковного майна. Даний захід не дав очікуваних результатів з причини негативного вирішення питання про відкриття другої сесії Собору [56, с. 150]. Міністерство ісповідань почало діяти самотужки. 20 червня В.Зіньківський розглянув та ухвалив пропозицію щодо створення Культурної комісії у структурі Міністерства ісповідань. Культурна комісія була створена наказом (№59) по Міністерству ісповідань від 29 червня 1918 р.

Комісія отримала завдання розглянути справу культурного майна УПЦ, а саме: 1. Питання повернення з Росії евакуйованого туди в 1915-1916 рр. та вивезеного радянськими військами українського церковного майна: коштів церковних установ, культурно-церковних речей, що були власністю музеїв, бібліотек, архівів (ікони, церковне оздоблення, мініатюри, рукописи книг, археологічні пам'ятки). 2. Питання про облік і використання церковно-культурного майна на території України; 3. Питання створення проектів упорядкування отриманого культурного майна та заснування Всеукраїнського церковного музею, бібліотеки, архіву тощо) [36, с. 330]. Комісія пропонувала обов'язково внести до Мірової угоди України з Росією пункт про право України на повернення всього церковного майна як речового, так і культурного, яке за різних часів було вивезене з України в Росію і має велике значення для історії України. У разі втрати вивезеного майна Україна претендувала на відшкодування збитків [56, с. 152-153]. Однак, зрив російською делегацією мирних переговорів з Україною унеможливив завершення роботи Культурної комісії у напрямку повернення історичних реліквій українського народу на їх батьківщину.

У період діяльності першого складу Ради міністрів Гетьманату П.Скоропадського здійснювалось сприяння розвитку українського культурного руху, яке було позбавлене від будь-яких проявів русофобства. Служіння Україні й Росії розцінювалось урядом як одне завдання. В.Зіньківський пізніше зазначав: "Ми щиро служили вільній Україні, але ми пов'язували її з Росією так, що служивши Україні, служили й Росії. Важливим було й те, що своїм відданим служінням Україні ми намагались врятувати Україну для Росії [40, с. 156]. У цій тезі В.Зіньківський розкрив суть тієї політичної системи, яка характеризувала діяльність першого складу уряду П.Скоропадського. Для тих, хто замислювався над політичною проблемою України, на думку В. Зіньківського, було зрозумілим, що єдиною серйозною політичною базою для можливого вигідного об'єднання України є Росія. Це об'єднання є абсолютним у політичному відношенні. Значимість

його полягала в тому, що Україна буде визначена центром визвольного руху в Росії й таким чином стане на шлях історичного перелому. Російській народ свідомо розумів, що з початком визволення Росії від більшовизму з України, Київ, а не Москва визначить на деякий час центр збирання Росії [40, с. 158].

У ході своєї політичної діяльності В.Зіньківський викладав історію релігій на літературному факультеті Київського університету Св. Володимира []. Будучи відповідальним членом уряду Української держави, В. Зіньківський постійно цікавився питаннями внутрішньої й зовнішньої політики. Він неодноразово обговорював проблеми політики з міністром зовнішніх справ Д. Дорошенком, брав участь у розгляді політичних проблем на засіданнях уряду.

Під час відпочинку в Алушті В.Зіньківський повинен був виконати доручення голови уряду Ф.Лизогуба – розпочати переговори з представниками партії кадетів, які знаходились в Криму, В. Набоковим, М. Вінавером, В. Оболенським, Н. Богдановим, С. Кримом. Завдання, поставлене Ф.Лизогубом мало суто політичний характер – домовитись з російськими кадетами, щодо їх допомоги німцям у заволодінні Кримом [40, с. 161].

Конфіденційне доручення Ф.Лизогуба В.Зіньківським було передано. Труднощі у вирішенні цього питання полягали в пропозиції Ф.Лизогуба орієнтуватись на німців. ЦК партії кадетів належало орієнтуватись на союзників, тобто на французів. Через суттєве непорозуміння в цьому питанні між М.Вінавером та В.Набоковим, політичне доручення В.Зіньківського залишилось відкритим [40, с. 163].

27 жовтня 1918 р. В. Зіньківський офіційно простився з урядовцями Міністерства ісповідань. Спеціальним наказом по Міністерству ісповідань (№ 312) він подякував співробітникам «за віддану співпрацю та сумлінне виконання свого обов'язку». Висловивши почуття «глибокого морального задоволення», та зберігаючи від співпраці «найкращі згадки», В.Зіньківський побажав усім «здоров'я та сил во благо рідної країни». Відтоді виконання

обов'язків міністра ісповідань було покладено на К. Мировича, а його помічником призначено В.Рафальського.

У вересні 1919 р. В. Зіньківський був запрошений Є. Єлачичем, головою Земського і міського союзу, завідувати дитячим відділом об'єднання [40, с. 189]. Займаючи цю посаду, вчений зблизився з представниками Добровольчої армії генерала А. Денікіна. З цієї причини він був обізнаний у військово-політичних обставинах того часу. Участь у діяльності білогвардійського об'єднання компрометувала В. Зіньківського більш ніж попередня робота в уряді П. Скоропадського. З поновленням у Києві більшовицької влади (листопад 1919 р.), В. Зіньківський був вимушений 29 листопада 1919 р. залишити Київ [40, с. 190]. Відступаючи з білогвардійцями на південь, він працював у політичному об'єднанні Добровольчої армії Союз відродження Росії в Одесі. Відвідуючи засідання Союзу, В. Зіньківський з часом став головним редактором бюлетеня батальйону «Союз відродження Росії», чим створював загрозу для свого перебування у місті з боку більшовиків. 26 січня 1920 р. владу в Одеса захопили більшовики. У цей день В.Зіньківський був змушений залишити Україну [40, с. 192].

Таким чином, діяльність В.Зіньківського на посаді міністра ісповідань була зосереджена на розв'язанні найважливіших проблем УПЦ початку ХХ ст. У період національно-визвольного церковного руху в Україні перед ученим висувалось завдання врегулювати відносини між УПЦ та Московською патріархією. Усвідомлення проблеми необхідності церковного відродження в Україні зумовило головні напрями діяльності В.Зіньківського. Зокрема, це скликання Всеукраїнського собору з метою канонічного визначення статусу церкви в Україні, її юрисдикційного підпорядкування та створення вищого церковного управління, реформування та впорядкування системи відносин між церквою та державою, а також відродження української церковної культури в широкому розумінні.

За своїми політичними переконаннями В.Зіньківський залишався на позиції, яка сформувалась ще на початку його суспільно-політичної кар'єри.

Виступаючи проти українського сепаратизму, він відстоював єдність Росії та України на засадах культурного паралелізму. Зі змінами в кабінеті Ради міністрів Гетьманату П.Скоропадського, напрям діяльності В.Зіньківського в Міністерстві ісповідань був змінений. Праця Міністерства ісповідань спрямовувалась на розв'язання питання автокефалії УПЦ, але вже з новим міністром ісповідань О.Лотоцьким.

Отже, події Української революції початку ХХ ст. внесли зміни у наукову та громадсько-політичну діяльність В.Зіньківського. 16 травня 1918 р. згідно з представленням Голови Ради Міністрів Української держави він затверджений П. Скоропадським на посаді міністра ісповідань. Учений став учасником важливих церковних та суспільно-політичних подій в Україні. З отриманням урядової посади, В.Зіньківським була призупинена його наукова та літературна діяльність. Учений продовжував викладацьку роботу. Як педагог та міністр ісповідань В.Зіньківський в цей період велику увагу приділяв реорганізації системи навчання і виховання майбутніх священнослужителів. На противагу намірам ультра-клерикальних діячів та архаїчним методам навчання він провів реформу духовних шкіл, удосконалив їх кадрову систему за рахунок досвідчених фахівців, що сприяло втіленню у церковних школах закону Ради міністрів про вивчення української мови, літератури, історії та географії України як окремих предметів.

РОЗДІЛ 4

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА, ПЕДАГОГІЧНА ТА НАУКОВА РОБОТА В.ЗІНЬКІВСЬКОГО В ЕМІГРАЦІЇ (1920-1962 РР.)

Процес політичної та інтелектуальної еміграції з України, що посилювався після революційних подій 1917-1920 рр., був обумовлений особливостями державно-політичного розвитку Росії кінця XIX – початку XX ст. Результат цих подій зумовив відповідний характер еміграції з України у період 1917-1920 рр. та наступні роки. Це зумовлювалось глибиною та тривалістю соціального розколу у дореволюційному російському суспільстві, будівництвом та зміцненням політичної системи державної влади, підміною демократичного розподілу влади, диференціацією функцій у середині великого бюрократичного апарату держави.

З цією хвилею еміграції пов'язаний виїзд за кордон десятків тисяч найактивніших учасників державно-політичних подій в Україні, керівних діячів Центральної Ради, Гетьманської держави, Директорії УНР і ЗУНР, представників політичних партій, видатних діячів науки та культури [61, с. 6; 177].

Ця еміграція нагадувала «переливання» з країни в країну суцільної суспільної маси, що пояснювалось пошуком найбільш сприятливих умов для адаптації до життя на вигнанні. Обираючи країну осілості еміграції, перевага надавалась слов'янським країнам, через близькість культури та прихильність політиків влади цих країн до переселенців [63]. Враховуючи те, що еміграція з України та Росії 1917-1920 рр. відображала другу “малу” Росію, вона була представлена всіма спектрами політичних партій: від організацій монархістів й навіть фашистів, до лівих – соціалістичних партій есерів і меншовиків.

Більшість професорів продовжили викладацьку діяльність в навчальних закладах слов'янських країн та у створених ними в еміграції численних університетах та школах. Деякі з них були запрошені до відомих

європейських університетів [61, с. 6]. Представниками академічної наукової думки зарубіжжя вивчалися новіші педагогічні ідеї та течії, переосмислювався досвід російської дореволюційної школи. Учені цікавилися інформацією про радянську школу, висували ідеї щодо структури та змісту освіти та виховання у нових умовах. На відміну від школи радянської Росії, яка відповідала цілям комуністичного будівництва й заперечувала будь-які інші підходи її розвитку, педагогічна думка зарубіжжя була представлена двома напрямками: ідеалістичний (професор С.Гессен) та релігійний (професор В.Зіньківський) [28, с. 83; 512].

Культурно-освітня та громадсько-політична діяльність В.Зіньківського у період його перебування в еміграції (1920-1962 рр.) розвивались у тісному зв'язку з соціально-політичними подіями зарубіжжя на початку – середині ХХ ст.

Перші три роки вимушеної еміграції В.Зіньківського за кордоном пройшли у Белграді (Югославія) [14, с. 8-15]. В 1920-30-ті рр. у вищих навчальних закладах і науково-дослідних інститутах Югославії (Королівство СХС) працювали майже 100 українських та російських учених і педагогів [73, с. 193-194].

Вплив російської інтелігенції крайнє правих поглядів, провідна ідея яких щодо вирішення питання про державний устрій Росії полягала у її беззаперечній єдності з іншими народами та з Україною зокрема, зумовив виникнення труднощів у стосунках між В. Зіньківським та місцевою владою. Зв'язок з кадетами, участь у СВР та діяльність у Міністерстві ісповідань в уряді П. Скоропадського, зумовлювали суттєві перешкоди як для отримання посади у навчальних закладах, так і для продовження громадської діяльності вченого. Проте, відвідуючи сербські церковні служби та лекції з церковної тематики, вчений зблизився з церковними діячами у Белграді. Як результат порозуміння, після клопотання Сербського патріарха, він отримав посаду професора філософії на філософському та богословському факультетах Белградського університету.

Великий досвід науково-педагогічної та громадсько-політичної діяльності В. Зіньківського, отриманий в Україні, визначив головні напрямки його суспільної та наукової роботи в еміграції. Ним одразу був виявлений хист до широкої організаційної роботи. Так, маючи дружні стосунки з настоятелем РПЦ П. Беловидовим, професорами С. Троїцьким, О. Погодіним, архієпископом Євлогієм (Георгіївським), які мали беззаперечну репутацію у церковних колах, В. Зіньківський взяв участь у створенні Релігійно-філософського товариства у м. Земуні (літо, 1920 р.). Учений був призначений заступником голови цього товариства [40, с. 102]. Спостереження В.Зіньківського за деградацією та безпорадністю емігрантів з теренів бувшої Російської імперії, стало для нього мотивом для створення товариства, метою якого мало бути піклування про духовні потреби інтелігенції в еміграції.

Участь ученого у Релігійно-філософському товаристві у м. Земуні дещо змінювала ставлення до нього з боку представників російської церкви. Вже на другому засіданні В. Зіньківського, за підтримки архієпископа Євлогія, професорів О.Погодіна, Є.Кисельовського та О.Васильєва, було обрано членом правління товариства, провідною ідеєю діяльності якого було об'єднання російських людей навколо церкви. Незважаючи на це, результати загального голосування показали, що більшість членів товариства, яке, фактично, виникло з ініціативи В.Зіньківського, висловили йому недовіру, несправедливо звинувативши у прямій участі щодо прибуття німців в Україну в період Гетьманату та виступили проти його участі в роботі товариства [40, с. 195].

У 1921 р. В.Зіньківський обійняв посаду секретаря об'єднання російських вчених в Югославії, головою якого виступив бувший киянин В. Спекторський. Обов'язки вченого полягали у клопотанні за російських вчених перед владою з метою покращення їх матеріального становища [40, с. 196]. Поряд із зазначеними напрямками діяльності, перебуваючи в Белграді, вчений продовжував підтримувати зв'язки з СВР, головною метою якого в

еміграції було продовження боротьби з більшовизмом та знищення радянської влади.

Під час перебування у Белграді була окреслена головна ідея історіософської та соціально-політичної концепції В. Зінківського. Проблеми Росії в їх соціально-політичному вимірі вчений розглядав у непорушному зв'язку з проблемами суспільного життя Європи початку ХХ ст. Концептуальне вирішення проблеми кризи в Європі та в Росії, головним фактором якої вчений вважав відірваність життя від культури, знайшло своє відображення у статті «Православ'я і культура». Учений висловлював думку, що криза західної культури початку ХХ ст. полягала у кризі західного християнства. Відповідно, вихід з кризи для Заходу та і для Росії В.Зінківський вбачав у зверненні до ідей православної культури [19, с.127].

Подальше осмислення проблеми кризи західноєвропейської культури та її впливу на розвиток суспільства Росії було здійснено вченим в циклі лекцій для російсько-сербських слухачів на тему «Критика європейської культури у російських мислителів», перша публікація яких здійснилась на сербсько-хорватській мові під назвою «Російські мислителі та Європа». В 1926 р. лекції були перероблені у серію нарисів та видані у Парижі російською мовою.

Праця “Російські мислителі та Європа” була реакцією на події у Західній Європі в цілому та виникнення нової суспільно-політичної течії серед емігрантів – євразійства [29]. Осмислюючи територіальну цілісність Євразії, її культурно-материкову єдність, де головним фактором вважалась православна культура як підґрунтя всеєдності націй, представники зазначеної течії займались розробкою нової ідеології державності шляхом переродження революції більшовизму та відродження Росії як великої та єдиної держави. На їх думку, культура, церква і держава були тими складниками, що дозволяли ідентифікувати ідею про замкнутий простір “Росія – Євразія” у його територіальному, культурному вимірі та заперечували існування західництва [29, с. 5]. Таким чином, спираючись на власне дослідження з

історії критики європейської культури у творах видатних мислителів XIX ст. В.Зіньківський у праці «Російські мислителі та Європа» доводив відсутність історичного розуміння протилежностей між Росією та Заходом. Завдання внутрішнього синтезу робило неможливим відмежування Росії від Заходу чи Сходу. Головне завдання у побудові православної культури, відродженні цілісного буття вчений бачив не лише у вирішенні світового завдання, а й у відновленні втрачених історичних духовних традицій

Вважаючи історичною темою своєї епохи відродження православ'я як головної суспільної цінності та розкриття його культурних сил, провідним напрямком наукових пошуків В. Зіньківського в еміграції стало теоретичне обґрунтування всіх сфер життя людини, виходячи з її релігійного усвідомлення. В еміграції філософські погляди вченого, сформовані в ранній період його наукової діяльності, набули подальшого осмислення та науково-теоретичного обґрунтування. Вони виявили ті головні ідеї, які визначили підвалини у створенні ним системи християнської філософії та дослідженні історії російської філософії. Це ідея релігійного досвіду, яка В. Зіньківським вважалась «даною», що обумовлювалось взаємодією між суб'єктом і об'єктом; концепція софілогічного дуалізму, що розрізняє Софію Божу та Софію тваринну, ідея створення православної культури, яка передбачала подолання розірваності культури, що виникла в результаті секуляризації. Подолання цієї розірваності В.Зіньківський бачив у теорії християнської рецепції – переробки досліджень природного розуму у світлі Христовому. Будучи переконаним, що ідея творіння є центральною ідеєю християнської метафізики, вчений піддавав критиці ідеї тих філософів, для яких неоплатонізм замінював ідею творіння [29, с. 69]. Створення цілісної та органічної системи на ґрунті православ'я, що охоплювала реальність, до якої вона була звернена, обумовило основну життєву та наукову мету В.Зіньківського, яка знайшла яскраве вираження в період еміграції.

Дотримуючись згаданої теорії, як представник академічної думки, в період перебування в Белграді В.Зіньківський здійснив дослідження дитячої

психології. Результатом цієї діяльності стало видання в 1924 р. у Лейпцигу «Психології дитинства»[24]. Спираючись на теоретичні та експериментальні матеріали досліджень, зібраних під час роботи в Київському університеті Св. Володимира та Київському Фребелівському інституті, головну увагу в праці В. Зіньківський приділив розгляду питання щодо природи внутрішнього світу особистості дитини. Пошук зв'язку в поняттях віра і знання у розвитку духовного світу дитини визначив перед ученим питання про структуру особистості. Вважаючи її одним із вирішальних у науковій розробці психології дитинства, аналізуючи сучасні йому наукові підходи до природи особистості та визначення поняття дитинства, як етапу становлення особистості, вчений наголошував на їх недоліках. Розглядаючи біосоціальний, соціально-біологічний, фрейдистський, психофізичний та інші підходи, визнаючи їх правомірність в цілому, він відмічав їх однобічність у висвітленні сутності дитинства та його етапів. Уникаючи цієї однобічності, В.Зіньківський характеризував дитинство як період складного процесу розвитку фізичних та психічних сил, усвідомлення основ соціальних традицій, вивчення світу та виявлення всієї повноти суб'єктивного життя та координації дії під кутом творчості.

У дитячій особистості вчений відокремлював два центри – метафізичний та емпіричний, де останній тільки формується та має слабку владу над активністю. Він стає дієвим центром особистості, коли настає період розвитку інтелекту. Емпірична особистість дитини визначається її емоційним життям. Переважний розвиток емоційної сфери, який визначається дуалізмом реального та емпіричного центру особистості, за В.Зіньківським, створював цілісність та красу дитинства. Дитина безпосередньо слідує своїм почуттям та вмінням, завдяки цьому дитинство сповнене дійсною духовною свободи. Особистість завжди є більш глибоким за своє емпіричне вираження, її життя є безпосереднім пошуком свого повного та адекватного вираження [123, с. 15]. Учений вважав, що в емпіричному житті людини немає й не може бути свободи, там царює причинність.

Визнання непохідності духовного початку в людині наштовхнуло В.Зіньківського на думку, що людина побудована не гармонійно, а ієрархічно. Зазначена ієрархічність полягала у приматі духовного початку, що ототожнювалося з образом Бога, перед душею та тілом. У праці вчений довів ідею ієрархічної побудови особистості, яка міститься у пріоритетності емоційної сфери у відношенні до сфери тваринної й водночас залежить від неї.

Період перебування В.Зіньківського в Белграді, 1920-1923 рр., виявився складним як у психологічному, так і соціальному відношенні. Це мало суттєвий вплив на еволюцію його поглядів. Вороже сприйнятий правою частиною еміграції, як представник уряду України періоду Гетьманату П. Скоропадського, вчений був підтриманий її лівою демократичною частиною. Включення в соціально-політичне та інтелектуальне життя зарубіжжя, сприяло його входженню у коло прогресивної інтелігенції свого часу.

У 1923 р. В.Зіньківський прийняв рішення про переїзд до Праги, що було зумовлено новими напрямками суспільно-наукової діяльності, які вимагали постійного перебування у Празі, яка на той час стала осередком освіти і науки для української політичної еміграції, [14, с. 8-15; 73, с. 200-201]. У вересні 1922 р. правління Союзу російських академічних груп, до числа яких входив В. Зіньківський, ухвалило рішення про створення Педагогічного університету імені Я.-А.Коменського у Празі. Заклад визначив центр наукової розробки педагогічних проблем в еміграції. Його діяльність була очолена професором С. Острогорським. Взявши активну участь у створенні закладу, у 1923 р. В. Зіньківський був запрошений очолити в ньому кафедру експериментальної та дитячої психології. Він заявив про себе як чудовий лектор і теоретик психології [57, с. 271-285].

Його курс загальної психології, уявляв систему психологічних знань, що складали комплекс теоретичних наук про природу душі (душу людини ізольованої та душу людини, яка знаходиться в суспільному оточенні). Психологія як наука про людину, за переконаннями В.Зіньківського,

починається з вивчення окремої душі, оскільки в реальному житті психічна дійсність доступна лише одній людині, тому на повне знання про душевне життя може розраховувати тільки вона сама. Тільки потім психологія вже переходить до вивчення суспільства (соціальна психологія) [124, с. 34]. У якості лекторів у Педагогічному університеті імені Я.-А.Коменського поряд з ученим виступали: професора С.Булгаков, І.Лапшин, Н.Лосський, Г.Флоровський, А.Флоровський, академіки П.Струве, В.Францев та інші [107, с. 33-38].

Навесні 1923 р. В.Зіньківський отримав запрошення взяти участь у Першому педагогічному з'їзді еміграції, де його було обрано головою [14, с. 12]. Важливим питанням, що виносилось на обговорення з'їзду було питання про необхідність підготовки та підвищенні кваліфікації педагогічних кадрів. У результаті діяльності з'їзду в квітні 1923 р. було створено Педагогічне бюро у справах початкової та середньої школи за кордоном, головою якого обрали В.Зіньківського.

Значна матеріальна допомога чехословацького уряду установам та організаціям української еміграції визначила сприятливі умови для їх плідної діяльності. Українські вчені брали активну участь в організації й роботі, створених в Празі наукових інституцій та товариств. Завдяки активній діяльності В.Зіньківського на посаді голови Педагогічного бюро вирішувались проблеми фінансування та організації шкільної справи в різних країнах Європи, підготовки педагогічних кадрів, навчально-методичної роботи [107, с. 272]. З ініціативи професора та його колег почали проводитись з'їзди діячів російської школи за кордоном, створювалась видавнича діяльність: розвивалась педагогічна журналістика. Почали видаватись "Бюлетень Педагогічного бюро", "Інформаційний бюлетень", "Вісник Педагогічного бюро", "Російська школа за кордоном" та окремі брошури з педагогічної тематики. Основне місце у виданнях відводилось розгляду проблем школи за кордоном, хроніці та оглядам розвитку радянської школи, розробкам певних видів її діяльності. Серед авторів

видань були О.Бем, С.Гессен, М.Новожилов, О.Марков, С.Сірополко, М.Новіков, Д.Чижевський [107, с. 272-274].

Будучи одним з редакторів журналу “Російська школа за кордоном”, де висвітлювались теоретичні питання педагогіки та психології, суміжні з педагогікою дисципліни, відводилось місце науковому вивченню шкільних систем та законодавству щодо прав дітей Західної Європи та Америки, В.Зіньківський на його сторінках виступив як автор та рецензент статей з психології та педагогіки. Зокрема, вчений приділяв увагу вивченню теорії становлення психолого-педагогічної науки, психологічного аналізу педагогічного процесу [17, с. 1-24].

В контексті своєї педагогічної діяльності на сторінках журналу “Російська школа за кордоном”, великого значення вчений надавав позашкільному релігійному вихованню та освіті [9, с. 290-291]. Не заперечуючи навчальну функцію школи, В.Зіньківський відводив її значимість на другий план, висуваючи на перше місце її виховну функцію, яка зводилась до пошуку шляху повної самореалізації творчих сил. У доповіді “Передумови у будівництві нової школи” В.Зіньківський висунув наступні завдання для освітніх закладів: свідомо та наполегливо боротись із першістю інтелектуалізму в школі; здійснити перехід від сучасного педагогічного волюнтаризму до емоціоналізму. Це передбачало розвиток соціальних рухів у дитині для її морального зростання, зміцнення релігійного руху та естетичної творчості [21, с. 157].

З метою вирішення проблем становища дітей в еміграції, В.Зіньківський очолив соціально-педагогічне дослідження, результатом якого стало видання збірника за його редакцією “Діти еміграції”. В основу дослідження була покладена робота, проведена педагогом В.Ливицьким у школах еміграції в Моравській Тшебові (Чехословаччина), результати якої розглядалися Педагогічним бюро. Важливість та доцільність цієї роботи у вирішенні соціальних та педагогічно-психологічних проблем зумовили її продовження у більш широкому контексті – на ґрунті дослідження

психічного стану дітей шкіл зарубіжжя. Дітям від 8 до 24 років було запропоновано написати твір на тему “Мої спогади з 1917 року”. Аналіз 2403 творів-спогадів про Росію відобразив глибоке потрясіння та надлом у дитячій душі, історію боротьби за можливість здорового руху вперед, її дії до самозбереження та психологічної реабілітації.

Ученим були виділені три групи факторів, які здійснювали вплив на дитячу психіку: глибокі зміни у політичному та соціальному житті Росії, що зумовило розрив зі звичайним життям; початок Громадянської війни (1914-1919 рр.), у результаті якої було втрачено дитинство, любов до світу, віра у людину; від'їзд з Росії, що обумовив психологічний стан безпритульності дитини, відірваності від Батьківщини.

Спираючись на результати дослідження вчений відокремлював слідуєчі характерні риси психології дітей еміграції: виключне почуття родини, яке асоціюється з частиною великого, але втраченого цілого, що є останнім залишком зруйнованого життя; прив'язаність до товаришів, до школи, педагогів.

Дане дослідження отримало широкий резонанс серед наукового світу Європи. Воно допомогло зрозуміти будову дитячої психіки, сприяло справі збереження емігрантської молоді. Після видання книги “Діти еміграції” в Америці виникло Товариство допомоги дітям руської еміграції [106, с. 33]. Результати дослідження змушували В.Зіньківського зробити переоцінку факторів соціалізації та виховання дітей еміграції. Єдиний шлях розвитку духовного життя таких дітей вчений вбачав у релігійному вихованні. Ця тема все частіше простежувалась у його педагогічних пошуках. Як соціальний психолог і педагог, він вважав, що для релігійного виховання молоді еміграції необхідним було створення певного педагогічного середовища, де релігія обере статус потужного фактора духовного відродження особистості.

Вже через 5 років свого існування Педагогічне бюро на чолі з В.Зіньківським перетворилось з центрального органу середньої школи в організацію, яка стала в центрі зарубіжної культурно-просвітницької роботи.

Крім зв'язків з міжнародними педагогічними органами Бюро налагодило зв'язки з міжнародними педагогічними організаціями, отримало членство у Міжнародному бюро виховання, що знаходилось у Женеві. Педагогічне бюро мало своїх представників у Комітеті зі скликання конгресів морального виховання. У 1928 р. Бюро скликало Перший позашкільний з'їзд у Празі, в якому взяли участь представники просвітницьких організацій різних країн (професора П.Бове, Є.Паркхерст, М.Монтессорі, Д.Ломбардо-Радиче, В.Флитнер, Д.Херасков, І.Гендрих, К.Вельминський та інші). Проте, незважаючи на плідну діяльність, Педагогічному бюро через перевантаженість поточною практичною діяльністю не вдалося стати центром наукової розробки педагогічних проблем [106, с. 272]. Свою діяльність Педагогічне бюро зі справ середньої та початкової школи припинило не раніше 1933 р.

У середині 1920-х рр. чехословацький уряд почав згортати “російську акцію допомоги”. Це було зумовлено кількома причинами. Світова економічна криза торкнулась всіх галузей господарства, науки, культури. У цих обставинах чехи, передусім трудящі, вимагали обмежити виділення коштів та робочих місць “колишнім білогвардійцям”. З іншого боку, влада не могла не реагувати на протести СРСР, як офіційні, так і у засобах масової інформації, проти “підготовування білогвардійців”. В цій ситуації вища школа еміграції почала змінювати характер та спрямованість своєї роботи, переходячи на підготовку спеціалістів для країн свого перебування. Багато учбових закладів було зачинено або трансформовано у науково-просвітницькі центри. Матеріальна допомога урядів та громадських організацій, які підтримували емігрантів з України та Росії припинилась. Головним джерелом фінансування стала власна підприємницька діяльність емігрантських учбових і наукових закладів.

Зазначені події відобразились на діяльності Педагогічного університету імені Я.-А.Коменського. Чехословацький уряд припинив фінансування закладу, що спричинило його закриття у 1926 р. [25, с. 98].

Особливу активність учені-емігранти в Празі виявили у галузі філософських та суспільних наук. Основним місцем роботи філософів стало Філософське товариство, яке виникло у 1924 р. як відділ Берлінського філософського товариства емігрантів заснованого в 1922 р., згодом воно оформило своє існування як самостійна організація. Завданням товариства було наукове узагальнення філософських проблем, які були предметом вивчення вчених різних галузей. Проте головним завданням товариства було популяризація філософських знань.

Як представник філософської академічної науки В.Зіньківський взяв участь у діяльності Філософського товариства в Празі [106, с. 270]. Він був учасником з'їзду вчених у Празі, який проходив з 25 вересня по 20 жовтня 1924 р. і виступав з доповіддю “Про ієрархічну будову душі” на секції філософських та історико-філологічних наук [106, с. 256-257]. Поряд з В.Зіньківським членами товариства були С.Гессен, Е.Спекторський, Г.Флоровський, Д.Чижевський, М.Лосський, С.Франк, Л.Карсавін, М.Бердяєв та інші. Опинившись у тяжких умовах еміграції, вчені продовжили нові розробки у галузі наукових знань.

Постійно цікавлячись молодіжним рухом, В.Зіньківський посилену увагу приділяв проблемі організації молодіжного руху еміграції. В 1923 р. він виступив одним з ініціаторів з'їзду православної молоді в м. Пшерові, на якому було вирішено об'єднати всі існуючі релігійні гуртки в одну організацію – Російський студентський християнських рух (РСХР). Завдяки авторитету, суспільному та педагогічному досвіду роботи з молоддю В.Зіньківський обійняв посаду голови руху [43, с. 66-72].

Першочерговим завданням РСХР було вироблення власної ідеології. Робота отримала свою реалізацію на протязі 6-7 років існування руху [16, с. 24-25]. В період її здійснення геній В. Зіньківського розвинувся в повній мірі. Діяльність у русі була улюбленою справою В. Зіньківського, майже всі його громадські справи були пов'язані з ідеями руху як духовними, адміністративними, так і локальними. Цій нелегкій громадській роботі

В.Зіньківський докладав багато зусиль, терпіння та жертвності. Молодь була полем його особливої уваги. З'їжджаючись з різних кінців Європи на з'їзди, вона відчувала себе у вірних руках. «Я по справжньому у себе вдома саме в нашому Русі», – сказав якимось В. Зіньківський [38, с. 23].

Рух вів велику видавничу діяльність. До 1925 р. його видавничим органом був «Духовний світ студентства», який виходив у Празі. У грудні 1925 р. в Парижі вийшов журнал «Вісник РСХР за кордоном» тиражем 75 екземплярів. Журнал видається і в наш час. Як доповнення до «Вісника» виходив «Бюлетень Релігійно-педагогічного кабінету» Богословського православного інституту імені С.Радонежського в Парижі. Діяльність руху набула широкого розвитку в державах Європи. Розгорнулась робота у Франції, Німеччині, Англії, Чехії, Югославії, Болгарії, Естонії, Латвії, Литві, Фінляндії. У цих країнах відбувались з'їзди, засновувались недільні школи та гуртки з вивчення православ'я [43].

Поряд із зазначеною діяльністю В.Зіньківським було засновано Бюро з релігійної освіти, яке надавало допомогу людям, головним чином, мирянам, які займалися релігійним вихованням дітей, що були неохоплені діяльністю церковних приходів. Бюро безпосередньо займалось релігійним вихованням в літніх таборах, які створювались РСХР.

Праця «П'ять місяців при владі (15 травня – 19 жовтня 1918 р.)» була завершена В. Зіньківським восени 1931 р. У роботі вчений подав теоретичне осмислення проблеми російсько-українських стосунків на початку ХХ ст. та запропонував власне бачення виходу з двосторонньо складного становища, визначивши форму державного устрою для України та Росії, яка враховувала інтереси обох країн. Спогади вченого «П'ять місяців при владі» також містять об'ємний матеріал про культурно-освітню та громадсько-політичну діяльність В.Зіньківського. Найбільшу увагу вчений приділив висвітленню своєї діяльності в уряді Української держави за П.Скоропадського у першому складі Ради міністрів протягом п'яти місяців, з 16 травня по 19 жовтня 1918 р. Поряд із цим учений вдався до аналізу та висвітлення важливих суспільно-

політичних подій внутрішньої та зовнішньої політики періоду Гетьманату та оцінки діяльності уряду П. Скоропадського в цілому. В цей період діяльності, згадував В. Зіньківський, його все більше цікавили політичні питання. Він чітко та відповідально усвідомлював політичну проблему України, розумів, що центром цієї проблеми є російсько-українське питання.

Основний зміст спогадів доповнений вступом та висновками. Переслідуючи мету допомогти читачеві орієнтуватись у подіях періоду Гетьманщини, В.Зіньківський у вступі до мемуарів, виклав власне бачення історії виникнення російсько-української проблеми. Зокрема, вчений висвітлив події Української революції та її проблеми, ставлення в Україні до Гетьманщини, українське бачення проблеми революції та її перебігу.

Результати своїх роздумів щодо проблеми російсько-українських відносин та шляхів її практичного вирішення, В.Зіньківський виклав у висновках. Як представник Гетьманського уряду, В.Зіньківський не може претендувати на об'єктивність оцінок. З іншого боку, спогади В.Зіньківського були написані, як він сам зазначав, під впливом “відчуття того безпосереднього “заряду”, який наповнював нас всіх, хто знаходився у влади, – часу, обставин, загального плину подій” [40, с. 8]. Відтворення періоду Гетьманату П.Скоропадського в подіях та особистостях в мемуарах В.Зіньківського пов'язано з бажанням пояснити та надати уточнення подіям, які описувались іншими авторами, що робить їх важливим джерелом вивчення вказаної доби. Ідея необхідності російсько-українського зближення є провідною у мемуарах В.Зіньківського.

Отже, розглядаючи загальну перспективу політичної проблеми на Україні на початку ХХ ст. В.Зіньківський у своїх спогадах наголошував, що для відродження Росії не настав тоді ще час. Перебування в еміграції не спричинило змін у політичних поглядах В.Зіньківського. Він не вдався до абсолютизації російської ідеї та ідеалізації її минулого. Надаючи значення дивовижному впливу Росії, він бачив і недоліки. Бачив він і трагедію секуляризації західної культури. Незважаючи на це, вчений відстоював

позицію створення в Росії системи культурного паралелізму у межах федеративного зв'язку з Україною, де загальним підґрунтям буде православна культура.

Таким чином, великий досвід суспільно-політичної діяльності, дослідницької та практичної викладацької роботи, світове визнання у наукових колах визначили подальший шлях життя та діяльності В.Зіньківського в його еміграції, зокрема перебування у Празі. Всі його громадські та наукові зусилля скеровувались на проведення широкої соціокультурної діяльності, зокрема розбудови освіти, де загальним прагненням було створення нового суспільства, яке виявиться підґрунтям для звільнення Росії від радянської влади. У своїй діяльності в зазначений період учений надавав перевагу роботі у Празькому педагогічному університеті імені Я.-А.Коменського, Педагогічному бюро та РСХР. У автобіографії В.Зіньківський писав: “Ці нові справи – ведення Педагогічного бюро, лекції в Педагогічному університеті та ведення РСХР заповнили мене цілковито. Не залишаючи наукової діяльності, моя душа була віддана переважно цим справам” [14, с. 12]. У ці роки вчений багато їздив по всіх зібраннях еміграції від Фінляндії до Болгарії.

Займаючись активною науковою діяльністю та приділяючи увагу питанням соціального виховання у дитячій психології, а саме, фактору православної та національної соціалізації, вчений, скориставшись наданою йому стипендією Фондом Рокфеллера та запрошенням Християнського союзу молодих людей в 1926 р. відбув до США з метою вивчення досвіду впровадження системи релігійного виховання в цій країні [14, с. 12]. Тут учений ознайомився з діяльністю Іельського інституту, та недільних шкіл. Спостереження, здобуті в США, знайшли своє відображення у статті «Школа і церква» [32, с. 28-50]. Після 9 місяців перебування в США В.Зіньківський в літку 1927 р. повернувся в Париж, де залишився назавжди [14, с. 12].

Рішення про відкриття Богословського православного інституту імені С. Радонежського в Парижі було прийнято на Конференції РСХР в Алжероні.

Результатом наради діячів РСХР, зокрема О. Картишева, В.Зіньківського, С. Безбородова, очолюваних єпископом Євлогієм (Георгіївським), було визначення статусу цього закладу, як вищої школи. Його завдання полягали у продовженні традицій вітчизняної академічної богословської науки та думки, підготовці богословських кадрів [42, с. 409-410]. Заклад утримувався на кошти благодійних організацій Англії та Америки.

Запрошений взяти участь у роботі цього закладу, В. Зіньківський з першого дня й до своєї кончини викладав в ньому психологію, педагогіку, апологетику та історію релігій. Проте головне значення його діяльності в інституті було не у лекторській роботі. Не будучи головним засновником інституту, В.Зіньківський швидко став одним з його фундаторів та отримав визнання у раді професорів. Саме він у більшій мірі турбувався про фінансування інституту (знаходив кошти, складав бюджет, був радником у вирішенні фінансових питань). Мудрі та помірковані поради В.Зіньківського були цінними та позитивними [42, с. 413].

У 1927 р. в життя В.Зіньківського увійшла ще одна справа – Релігійно-педагогічний кабінет, заснований при Богословському православному інституті імені С. Радонежського. Підґрунтям діяльності цього товариства стала плідна релігійно-педагогічна робота В. Зіньківського в РСХР та досвід, отриманий в США. Діяльність Релігійно-педагогічного кабінету сприяла об'єднанню педагогів, які підтримували ідеї православної педагогіки. Це зумовило виникнення в еміграції релігійно-педагогічної течії [27, с. 88]. Її ідеологом став В.Зіньківський. Представниками цієї течії також були Л.Зандер, К.Єльчанінов, С.Шидловська-Куламзіна та інші. Виходячи з цього, тема релігійного виховання та її впровадження в життя була головною темою діяльності представників Релігійно-педагогічного кабінету.

В Парижі вчений підтримував зв'язок з Прагою, він продовжував свою діяльність у журналі «Російська школа за кордоном» (Прага, 1923-1929 рр.), брав участь у створенні нового науково-педагогічного журналу «Російська

школа» (Прага, 1937-1940 рр.). У цих виданнях учений публікував статті, доповіді, огляди, рецензії.

Вивчаючи своєрідність соціального і психологічного статусу емігрантської

дитини та факторів соціального середовища, на сторінках педагогічних видань учений продовжив розгляд соціального та психологічного статусу емігрантської дитини. Виступаючи за поширення та розвиток позашкільної релігійної роботи, В.Зіньківський стверджував, що допомога дітям та підліткам передбачає дещо більше ніж те, що може дати школа чи навіть родина – зміцнити духовне життя молодого покоління через різні види культури та творчості. При цьому “релігійно-педагогічна проблема не може бути ізольована від загальної проблеми наших днів про повернення до ідеалу цілісної, релігійно-творчої культури. Духовне здоров’я дітей не може бути забезпечено без створення цілісної системи культури, – і тільки на такому шляху можна достатньо серйозно ставити питання про релігійне виховання і освіту [2, с. 4-5]. У статті “Факти та роздуми” В.Зіньківський доходить до висновку, що для серйозного та історично продуктивного впливу на молодь необхідним є повернення до життя побудованого на релігійному ґрунті [31, с. 69]. В.Зіньківський, підводячи підсумок, зазначав: “Релігійна сфера має центральне значення в ієрархії духовних сил, і немає ніякої психологічної необхідності для насичення релігійної сфери чистим релігійним матеріалом” [31, с. 45]. Відповідно до цього загальне завдання релігійного виховання В.Зіньківський бачив у розвитку духовних сил та запитів у дітей та підлітків. Цій головній задачі релігійного виховання повинні бути підпорядковані усі інші.

З 1927 р. В.Зіньківський працював в журналах «Питання релігійного виховання й освіти», «Релігійно-педагогічний бюлетень». Доробок цього періоду містить цілісне розуміння В.Зіньківського цілей, форм, завдань національного виховання у інтегрованій формі. Усвідомлюючи загрозу денационалізації в умовах еміграції, учений окрему увагу приділяв проблемам

національного виховання. У 1928 р. у Парижі вийшов цикл статей вченого «Про національне виховання» [10]. Аналіз праць ученого цього періоду дозволяє стверджувати, що на кінець 1920-х рр. В.Зіньківський цілеспрямовано звернувся до релігійного обґрунтування освітніх проблем. На кінець 1930-х років ним була сформульована цілісна концепція християнської педагогіки.

Однією з найбільш значних робіт В.Зіньківського, в якій була сформульована його концепція християнської педагогічної антропології є праця «Проблеми виховання у світлі християнської антропології», видана в Парижі у 1934 р. [22]. Вказуючи на слабкість розвитку теоретичної бази сучасної йому педагогіки у зв'язку зі схильністю до емпіризму та сучасних філософських, наукових побудов, які відповідають принципам натуралізму В.Зіньківський вважав, що своє осмислення педагогічна творчість зможе знайти лише в системі християнської антропології [23, с.5]. Отже, методологічною основою педагогічної концепції В.Зіньківського була визначена християнська філософська антропологія.

На кінець 1920-х рр. у РСХР виник “конфлікт поколінь”, розбіжності між “батьками” та “дітьми”, який з кожним роком ставав все гострішим. Тут далися ознаки протилежності як духовних прагнень, так й соціально-політичних поглядів. Однак, усі члени РСХР погоджувались з єдиною ідеєю “оцерковлення” життя. З середини 1930-х рр. його діяльність занепадала. Причиною цього було існування у межах руху багатьох різнобічних напрямів, які відхилялись від провідної ідеї руху. Розкол в РСХР прискорив прихід до влади в Німеччині А.Гітлера та зростання шовіністичних настроїв в багатьох країнах Європи. Свого удару діяльності РСХР завдала і Друга світова війна. У Прибалтиці його розгромили більшовики. На Заході діяльність Руху була припинена німцями. Церква РСХР збереглась лише в Парижі, рухівці продовжували підтримувати між собою особистий зв'язок [34, с. 276-277]. Зазначені події не припинили подальшої діяльності В.Зіньківського як керівника та духовного отця цього об'єднання. Він

залишався незмінним головою РСХР до кінця свого життя, обстоюючи головну його мету – відродження православної культури, як потужної сили історії.

У 1939 р., за день до оголошення Другої світової війни, В.Зіньківський був заарештований французькою владою за фіктивною справою, метою якої було унеможливити перебування у таборі таємної персони, яка переслідувалась німецькою владою. Через 40 днів перебування в паризькій центральній тюрмі Санте В. Зіньківського відправили в табір Вернет. Його не допитували, що забезпечувало активну працю. Не дивлячись на клопотання друзів В.Зіньківський провів у в'язниці 14 місяців.

Повернувшись з ув'язнення В.Зіньківський продовжив свою громадську та освітню діяльність. У 1944 р. після смерті декана Богословського православного інституту імені С. Радонежського він обраний на цю посаду [41, с. 17-19]. До останніх днів В. Зіньківський – професор Богословського православного інституту імені С.Радонежського.

Перебування у в'язниці, а також осмислення довгого та плідного шляху свого релігійного життя вплинуло на рішення вченого прийняти сан священника. Пасторська робота у Домовій церкві РСХР – Паризькій Віденській церкві, де В. Зіньківським проводилась велика релігійно-просвітницька робота, стала важливим напрямом роботи вченого у Франції. Слід відзначити, що отець Василь (В.Зіньківський) був духовним батьком широкого кола людей. Головною рисою його характеру була неймовірна доброта, яка підкріплювалась різнобічними науковими знаннями та досвідом громадської роботи [46, с. 35].

У 1953 р. В.Зіньківський зайняв найвище для священника місце в єпархії – голови Єпархіальної ради у сані протопресвітера. Свою посаду він залишив у 1957 р., продовжуючи займатись різноманітною суспільною та просвітницькою діяльністю, зокрема приймати участь у з'їздах Руху, в екуменічних зустрічах, в місіонерських поїздках, викладати на богословських курсах. Після смерті митрополита Євлогія В.Зіньківський зробив усе, щоб

Західноєвропейський Російський Екзархат не зійшов зі свого шляху. Труднощі цієї справи полягали в тому, що у 1930 р. митрополит Євлогій, керуючий руськими православними парафіями в Європі, оголосив про відмову підкоритись московському Св.Синоду, який вимагав від церков зарубіжжя повної лояльності щодо більшовизму. Рішення митрополита Євлогія підтримали всі священники та парафіяни. В 1931 р. їх під своє опікування прийняв Константинопольський патріарх. Відносини між “євлогіанцями” та Московською патріархією довгий час залишались складними. Позитивне зрушення в них відбулось лише в 1990-ті рр.

В останні 20 років життя В.Зіньківського його наукова діяльність досягла найвищого рівня свого розвитку. З’явилися його праці як філософського, так і педагогічного змісту. В середині 1940-х рр. В.Зіньківський почав працювати над створенням 2-х томного фундаментального дослідження «Історія російської філософії». Матеріали дослідження збирались ученим з 1910 р. – періоду діяльності в Україні та наступної роботи за кордоном.

Дослідження «Історія російської філософії» було здійснено В.Зіньківським за наступною історіософською схемою – специфіка російської філософії полягала у проблемі секуляризму. Секуляризм у Росії мав два напрями – західний, який йшов проти церкви та її традицій, східний, який не відходив від церкви, не поривав з християнством, а лише захищав вільну стихію богословських досліджень. Західний варіант, за В. Зіньківським, був безплідним та не визначав російську специфіку у галузі філософствування. Інший напрямок схематично представлений наступним чином – Г. Сковорода – В. Соловйов – релігійна філософія. Теми представників цього напрямку, вважались характерними темами російської філософії. Подавши першим історичне дослідження історії російської філософії В. Зіньківський поклав в основу його методології метод цільності розгляду. Інтерпретація філософських систем минулого здійснювалась вченим не тільки в історичному аспекті, але й в теоретичному. Виявлялась

філософська сутність тієї чи іншої концепції у зв'язку з іншими філософськими системами, з'ясувалась “іманентна визначеність” системи, створювався опис предмету, виходячи з принципу єдиного виміру щодо всіх філософів [128, с. 63-64].

У 1948 р. В.Зіньківський захистив докторську дисертацію на тему «Історія російської філософії» та отримав ступінь доктора. За обсягом матеріалу й глибиною інтерпретації це дослідження і в наш час залишається неперевершеним. Книга вийшла на трьох мовах, перевидавалась у радянському союзі з грифом – для службового користування. Праця широко розвинула зв'язки В.Зіньківського з ученим світом в різних країнах.

Окремим виданням у 1952 р. вийшов нарис В.Зіньківського «Наша епоха», присвячений аналізу тогочасної культури, а саме розкриттю глибоких конфліктів суспільства першої половини ХХ ст., зумовлених жахом двох світових війн, нечуваним терором радянської влади, національно-соціалістичного режиму в Німеччині, що сприяло його духовному розладу. Вихід з цього становища вчений бачив у радикальному розриві з головною неправдою сучасності – з її стійкою дехристиянізацією. У праці В.Зіньківський ставив за мету з'ясувати головну причину кризи своєї епохи та визначити новий шлях життя суспільства.

Увага В.Зіньківського до питань історії педагогіки, а також попереднє висвітлення педагогічних поглядів К.Ушинського, Л.Толстого, Н.Пирогова у статтях визначили написання та видання нарису “Російська педагогіка в ХХ ст.” у “Записках Російського наукового інституту в Белграді”. Праця була перекладена на німецьку мову і видана в Німеччині. Перевидана в Парижі у 1960 р. та у Москві в 1997 р. [27, с. 26]. У праці вчений ставив за мету виявити внутрішню діалектику російської педагогічної думки, розуміння якої ускладнювалось подіями 1917 р., та визначити напрямок подальшого розвитку педагогічної думки, який мав зумовити її шлях у відродженій Росії.

В останні роки В. Зіньківський посилено працював над виробленням основ християнської гносеології. Вважаючи, що проблема знання повинна

бути основою будь-якої філософської системи, вчений звертав увагу на недоліки новітнього теоретичного знання, основи якого були закладені в епоху секуляризації культури й містили в собі ідею принципового відокремлення філософії від релігії [11, с. 57].

Богословські погляди В. Зіньківський виклав у праці 1957 р. «Апологетика» про захист християнського вчення та церкви від жорсткого нападу наукового знання періоду секуляризму [1]. Учений доводив, що у дійсному або уявному розходженні понять “знання” та “культура” з поняттям “церква” правда християнська залишається беззаперечною. В.Зіньківський здійснив аналіз вчення про світ, християнського віровчення і християнства як церкву. Позитивне, творче завдання в уособленні правди Церкви у житті, В.Зіньківський бачив не тільки у консерватизмі охорони зв'язку з нею, але й у головному – в індивідуальному внутрішньому світі, а також в усій культурі, в соціально – економічному житті, ході історії.

Вже перед смертю вченим були написані “Нарис моєї внутрішньої біографії” та “Нарис моєї філософської системи”. В.Зіньківський подав детальний опис свого життя, вихідні позиції та положення своїх філософських поглядів [14; 86].

Декілька років тому стало відомо ще про один науковий інтерес ученого. У перші роки еміграції В. Зіньківський працював над проблемами економічного життя. В його архіві збереглося дві третини об'ємного рукопису «Загальні закони економічного життя» (170 її сторінок з 684, на жаль втрачені). Згадану працю вчений розглядав як введення до вироблення цілісної православної системи. Робота частково видана (Вісник РСХД. –1991. – №161).

У червні 1962 р. В. Зіньківський переніс операцію з видалення жовчного міхура та каміння, відбулось ускладнення уремії (гостре самоотруєння організму, спричинюване недостатністю функцій нирок: накопичення в крові токсичних продуктів азотистого обміну, порушення кислотно-лужної рівноваги) [76, с. 253]. Помер В. Зіньківський в Парижі 5

серпня 1962 р. і похований на російському кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа. Його пам'ять вшановували єпископи різних православних церков, друзі.

Таким чином, період перебування в Парижі виявився для В.Зіньківського найбільш плідним у його науковій творчості. Професійна діяльність ученого в цей період була пов'язана з роботою у Богословському православному інституті імені С. Радонежського та ряді громадських релігійних об'єднань. Перегляд проблеми християнської філософії визначили головний напрямок його науково-теоретичної діяльності. З ініціативи вченого в еміграції була створена релігійно-педагогічна течія, діяльність якої зумовила розвиток такого напрямку педагогічної науки, як православна педагогіка. Учений виступив ідеологом та організатором згаданої справи.

Сформульовані В. Зіньківським принципи православної педагогіки, які сполучають в собі релігійно-моральні ідеали та загальнолюдські цінності, примат духовного виховання над інтелектуальним, цілісність особистості, ієрархічність душі та духовного виховання актуальні й в наш час втрати духовності та життєвих цінностей.

Багатовимірна діяльність В.Зіньківського в РСХР полягала у відродженні православної культури, як потужної сили історії, спрямованої на відродження Росії. Важливою попередньою роботою у створенні об'єктивної основи для зближення православних вірувань у догматичній єдності була активна участь В.Зіньківського у міжнародному екуменічному русі. Відстоювання вченим ідей православної культури в оцерковленні людського життя зумовлювало об'єднання не лише у питаннях богослов'я, але й у розумінні соціокультурних проблем суспільства Європи, яке зазнало впливу секуляризму.

Переосмислення довгого та плідного шляху своїх наукових філософських та релігійних пошуків, вплив церковно-побутового виховання в родині визначило рішення вченого прийняти сан священника. Як один з видатних представників духівництва Західноєвропейського Руського

Екзархату своєї доби, В.Зіньківський став широко відомим в емігрантських колах соціальним богословом та філософом.

У центрі наукових, соціокультурних та політичних пошуків В.Зіньківського були поняття «особистість», передумови виникнення її свідомості, впливу соціальних факторів, зв'язків – особистість – свобода, особистість – релігія. Загальний характер праць ученого характеризувався антропологізмом, соціальністю, неортодоксальністю релігійних поглядів та християнським гуманізмом. Система християнської філософії В.Зіньківського – концепція творіння поєднувала теорію софілогічного дуалізму та ідеї православної культури.

ВИСНОВКИ

Державницька, громадсько-політична та культурно-освітня діяльність Василя Васильовича Зіньківського була зумовлена впливом багатьох об'єктивних чинників формування соціальної та ментальної структури українського народу, пошуками вітчизняної й європейської наукової та політичної думки. Це помітне явище в історії України та Росії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., яке викликає значний інтерес у сучасних дослідників. Багатогранний у наукових і громадських зацікавленнях В.Зіньківський, виявивши себе як учений, політик і протоієрей, продемонстрував різні прояви своєї цілісної особистості, сповненої надзвичайної життєвої енергії та творчої продуктивності. В.Зіньківському, представнику прогресивної наукової думки, новатору в сфері освітньої діяльності в Україні та за кордоном, також належить роль визначного ідеолога українського національно-визвольного руху і, разом із цим, теоретика ідеї правової України в її національно-культурній єдності з Росією. Зазначена універсальність, розмаїтість і суперечливість ідейних переконань надають дослідженню державницької, громадсько-політичної та культурно-освітньої діяльності В.Зіньківського актуальності.

В ході виконання дослідження було з'ясовано, що відсутність у вітчизняній історіографії дослідження еволюції громадської активності та теоретичних переконань В. Зіньківського обумовлювало неможливість створення об'єктивної і цілісної картини його життя й діяльності, визначення місця та ролі діяча у соціокультурному контексті України кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Для розв'язання означеного наукового завдання дослідження було залучено значну джерельну інформацію (джерела особистого походження, твори В.Зіньківського, матеріали періодичних видань тощо).

Виявлено, що становлення В.Зіньківського як особистості, державного та громадсько-політичного діяча, формування характеру його національної

свідомості, наукових зацікавлень, напрямків освітньої та суспільної діяльності було визначено його походженням, родинним вихованням у душі традицій української дворянської культури та православної віри, впливом соціокультурних та політичних подій, що відбувались в Україні наприкінці XIX – першій половині XX ст. Своєрідність та оригінальність його суспільно-політичних поглядів та науково-теоретичних концепцій визначена складним взаємовпливом тенденції розвитку наукової думки в контексті чинників політичного життя суспільства кінця XIX – першої половини XX ст., зокрема історично обумовленого взаємопроникнення української, російської та європейської культур у їх духовному, науковому і політичному вимірах. Наукове зацікавлення В.Зіньківським психологією, філософією, релігією, педагогікою зумовлене тенденцією зміцнення релігійної свідомості у суспільній думці Російської імперії та впливом пошуків західноєвропейської наукової думки у напрямку матеріалізму.

Досліджено, що спрямування культурно-освітньої, громадсько-політичної та державницької діяльності В.Зіньківського в київський період було визначено розумінням необхідності реформування ідеологічних канонів Російської імперії у напрямі зростання правосвідомості українського народу. Займаючись науковою та громадською діяльністю у галузі дошкільної, шкільної та вищої освіти, він заперечував консерватизм виховання дореволюційної школи, виступав ініціатором впровадження українознавчих дисциплін та курсів, брав участь у створенні та діяльності ліберальних видань «Народ», «Християнська думка», Українського народного університету, Київського релігійно-філософського та Київського науково-філософського товариства. Об'єднання двох останніх установ окреслило центр нової радикальної суспільно-політичної думки в Україні.

Досвід громадської та церковної роботи, широкі суспільні зв'язки, розуміння важливості політичних і національних проблем України та Росії відіграли вирішальну роль у запрошенні В.Зіньківського на посаду міністра ісповідань в уряді П.Скоропадського. Його діяльність на посаді міністра

ісповідань в уряді П.Скоропадського була спрямована на ліквідацію та реформування системи принципів управління Св. Синоду Російської імперії в Україні, створення нових відносин співвідношення між церквою та державою, задоволення головної потреби України у творчому розвитку національної культури.

Встановлено, що період більш як 40-річного життя та діяльності В. Зіньківського в еміграції виявився найбільш продуктивним етапом його наукової та суспільної роботи. Головними напрямками громадської та культурно-освітньої діяльності В.Зіньківського в еміграції були: активізація науково-освітньої діяльності суспільства (підготовка кадрів для діяльності в умовах нової Росії, розробка інноваційних освітніх теоретико-методичних програм); формування нової суспільної свідомості у душі православної культури (духовна та соціальна реабілітація суспільства, соціально-політична і культурологічна робота у релігійних об'єднаннях загальноєвропейського масштабу).

Характер культурно-освітньої та громадсько-політичної діяльності В.Зіньківського в період еміграції визначений теоретичним осмисленням проблеми державотворення України та Росії. Він свідомо відстоював позицію необхідності створення в Росії системи культурного паралелізму у межах федеративного зв'язку з Україною, де загальним підґрунтям буде православна культура. Визначивши новий підхід у вирішенні поставленого завдання,

В. Зіньківський свою ідею реалізував через діяльність в освітніх закладах, громадських організаціях, суспільно-наукових та релігійних товариствах.

У центрі наукових пошуків ученого – поняття «особистість», передумови виникнення свідомості, вплив на неї соціальних факторів. В основі педагогічної системи В. Зіньківського – єдність трьох самостійних чинників його наукових і духовних інтересів – релігійна філософія, педагогіка та психологія, загальною ідеєю яких було заперечення ідеології більшовизму та зосередження на гуманізмі. Важливим напрямком його

психологічної концепції стала ідея ієрархічної побудови людської особистості. Константи праць ученого – антропологізм, соціальність, неортодоксальність релігійних поглядів та християнський гуманізм.

Визначено, що творчий доробок та діяльність Василя Зінківського є важливою складовою загального контексту історії України кінця XIX – першої половини XX ст. Недостатньо вивчений науковий доробок В. Зінківського зумовив виникнення прогалин у розв'язанні питань навчання та виховання дітей, учнівської та студентської молоді. Деякі питання залишилися невирішеними і сьогодні. Учений посідає провідне місце серед таких релігійних філософів культурного ренесансу кінця XIX – першої половини XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Джерела

1. Періодичні видання

1. Акти Міністерства ісповідань // Віра і культура. 1974. №1. С. 57–102.
2. Автокефалія УПЦ і визвольна боротьба 1917-1920 років // Українська думка. 1951. №4. С. 15–16.
3. Біднов В. Дбаймо про автокефалію своєї церкви // Релігійно-науковий вісник. 1922. №4-5. С. 2–17.
4. Біднов В. Релігійні видання на Україні в 1917-1919 рр. // Книголюб. 1927. Кн. 1. С. 38–43.
5. Біднов В. Справа розмосковлення богослужіння Православної церкви на Україні // Релігійно-науковий вісник. 1921. №1. С. 1–12.
6. Бойко М. Публікації відродженої Церкви. 1917-1921 рр. // Українське православне слово. 1988. №4-5. С. 23–24.
7. Боцюрків Б. Вибрані проблеми наукових досліджень релігії та церкви на Україні в ХХ ст. // Вісник РСХД. 1940. Ч. 6. С. 51–57.
8. Борщак І. Митрополит Євлогій про українські справи // Україна. 1949. №2. С. 89–92.
9. Бочковський О. 1917 рік і українська нація // Соціал-демократія. 1937. Ч. 19. С. 3–8.
10. Голинський П. Богослови у роках визвольної війни // Альманах українських богословів. 1937. С. 147–163.
11. Доршенко Д. В обороні історичної правди // Український вісник. 1937. №4. С. 4–5.

12. Крупницький Д. І. Дорошенко і слов'янський світ // Життя і школа. 1971. С. 18–25.
13. Лисянський Б. Українська політична еміграція як історичне явище // Тризуб. 1935. Ч. 49. С. 3–9.
14. Любченко М. Далі шляхом рокладу (Українська еміграція в 1923 р.) // Червоний шлях. 1924. №2. С. 28–31.
15. Любченко М. Чотири роки української еміграції // Червоний шлях. 1924. №2. С. 28–31.
16. Покровський А. Автокефалія православної церкви на Україні // Український православний благовісник. 1925. №18. С. 4.
17. Полонська-Василенко Н. Особливості УПЦ // Український збірник. 1958. Кн. III. С. 59–89.
18. Полонська-Василенко Н. Обрання київських митрополитів // Рідна церква. 1971. Ч. 86. С. 6–9.
19. Теодорович Н. Стан православної синодальної церкви в Україні в 1917 році // Український збірник. 1959. Кн. 15. С. 110–137.
20. Трембіцький В. Відносини між українською Державою і Царгородською Патріархією // Український Православний календар. 1964. №7-8. С. 7–12.

2. Бібліографічна спадщина В. Зіньківського

21. Зеньковський В. Апологетика. Париж, 1957. 262 с.
22. Зеньковський В. Задачи и средства воспитания // Вестник Педагогического бюро. 1929. №16. 17. С. 4-5.
23. Зеньковський В. Из журналов и газет // Педагогическая мысль. 1905. Вып. 1. С. 188-192.
24. Зеньковський В. К вопросу о совещаниях между родителями и педагогическими советами // Педагогическая мысль. 1904. Вып. 2. С. 117-123.

25. Зеньковский В. Критический отзыв на перевод В. Караваева книги Э. Вассмана «Итоги сравнительной психологии» // Вопросы философии и психологии. 1907. Кн. 89. С. 535-536.
26. Зеньковский В. Либерализм и социализм // Народ. 1906. №1. С. 3.
27. Зеньковский В. Мечты о России // Вестник РСХД. 1957. №47. С. 20-25.
28. Зеньковский В. Новый труд по вопросу об ассоциации // Вопросы философии и психологии. 1906. Кн. 82. С. 92-126.
29. Зеньковский В. О внешкольном религиозном образовании // Русская школа за рубежом. №26. С. 290-291.
30. Зеньковский В. О национальном воспитании // Бюллетень Религиозно-педагогического кабинета. 1929. №8. С. 1-2.
31. Зеньковский В. Основы христианской философии. Франкфрут, 1960. Т. 1. 149 с.
32. Зеньковский В. Основы христианской философии. Франкфрут, 1960. Т. 2. 186 с.
33. Зеньковский В. Основы христианской философии. Москва: Канон, 1996. 559 с.
34. Зеньковский В. Очерк внутренней моей биографии // Вестник РСХД. 1962. №66. 67. С. 8-12
35. Зеньковский В. Очерк моей философской системы // Вестник РСХД. 1962. №66-67. С. 37-39.
36. Зеньковский В. Очерки идеологии РСХД // Вестник РСХД. 1929. №5. С. 20-24.
37. Зеньковский В. Очерк о педагогическом интеллектуализме // Русская школа за рубежом. 1923. Кн. 2-3. С. 1-30.
38. Зеньковский В. Педагогические сочинения. Саранск: Типогр. «Красный октябрь», 2003. 808 с.
39. Зеньковский В. Православие и культура. Берлин, 1923. 285 с.

40. Зеньковский В. Предпосылки в строительстве новой школы // Русская школа за рубежом. №2-3. С. 216-230.
41. Зеньковский В. Предчувствие марксизма // Народ. 1906. №1. С. 2.
42. Зеньковский В. Проблема воспитания в свете христианской антропологии. Париж, 1934. 256 с.
43. Зеньковский В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. Москва: Школа Пресс, 1996. 272 с.
44. Зеньковский В. Психология детства. Лейпциг: Б.в., 1924. 384 с.
45. Зеньковский В. Психолого-педагогические воззрения А. Нечаева // Вопросы философии и психологии. 1906. №82. С. 92-126.
46. Зеньковский В. Русская педагогика XX ст. С приложением очерка О.Субботиной «Советская педагогика после 1931 г.». Париж: Б.в., 1960. 55 с.
47. Зеньковский В. Русская педагогика XX ст. // Педагогика. 1997. №2. С. 73-89.
48. Зеньковский В. Русские мыслители и Европа: критика европейской культуры у русских мыслителей. Москва: Республика, 1997. 368 с.
49. Зеньковский В. Современное состояние психофизической проблемы. Киев: Б.в., 1905. 37 с.
50. Зеньковский В. Факты и размышления // Путь. 1927. №8. С. 73-88.
51. Зеньковский В. Школа и церковь // Вопросы религиозного воспитания и образования. Париж, 1927. Вып. 1. С. 28-50.

б) Мемуари

52. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Ужгород, 1930. Т. 2. 510 с.
53. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1918). Львів: Червона калина, 1923-1924. Ч. 3. С. 21, 29.

54. Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания. Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. 240 с.
55. Митрополит Євлогій (Геогриевский). Путь моей жизни: Воспоминания. Москва Моск. рабочий; ВПМД, 1994. 621 с.
56. Русова С. Мої спомини. Київ: Україна-Віта, 1996. С. 139-140.
57. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 р. – грудень 1918 р.). Київ, Філадельфія, 1995. 467 с.

II. Монографії і наукові статті

58. Андрусин Б. У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. Київ: ФПУ, 1995. 192 с.
59. Власовский И. Нарис історії Української православної церкви / І. Власовський. Нью-Йорк; Баунд Брук, 1961. Київ, 1998. Т. 4. Ч. 1. 384 с.
60. Горський В. Розвиток академічної філософії в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Наукова думка, 2001. 389 с.
61. Діанова Н. М. Історія релігії та церкви в Україні в національному та європейському контекстах : навч. посіб. для студентів спец. 032 «Історія та археологія» спеціалізації «Історія України у світовому контексті». Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 252 с.
62. До 50-ти ліття проголошення автокефалії Української православної церкви // Рідна церква. 1971. Ч. 77. С. 5-7.
63. Євтух М., Кремінь В. Освітня діяльність української еміграції у Чехословаччині між двома світовими війнами (1921-1945 рр.). Київ: Наукова думка, 1997. 146 с.
64. Жулинський М. Українська національна ідея в ідеологічній системі державотворення // Народна творчість та етнографія. 2001. №5-6. С. 22-25.
65. Заставний Ф. Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах. Львів: Світ, 1991. 120 с.

66. Зінченко А. Життя і служіння митрополита Василя Липківського / Наук.-дослід. ін-т українознавства; Всеукр. т-во ім. Митрополита Василя Липківського. Київ: Дуліби, 2017. 336 с.
67. Ігнатуша О.М. Церква в Українській революції 1917-1921 рр. як предмет сучасних історичних досліджень: підсумки двадцятилітнього досвіду вивчення проблеми // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2018. Вип. 50. С. 84-112.
68. Ільченко І. Вибори Київського митрополита [1918 р.] // Пам'ять століть. 1998. №2. С. 46-50.
69. Капелюшний В.П., Коваль О.Ф. Незламна і нескорена: національна еліта в Українській революції 1917–1921 років. Історіографічний нарис. Монографія. Київ: «Інтерсервіс», 2018. 480 с.
70. Киридон А. М. Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні: монографія Рівне : РІС КСУ, 2011. 216 с.
71. Кириченко В. Громадсько-політична та наукова діяльність В. Зінківського в еміграції (1920-1962 рр.)
72. Козлітін В. Педагогічна і наукова діяльність українських емігрантів в Югославії в 20-30 рр. // Збірник наукових праць. Серія історія та географія. Вип. 1. Харків.: Основа, 1997. С. 193-199.
73. Коцур А., Мандрик М. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та руської еліти кінець XVIII – XX ст. Чернівці: Золоті лаври, 2000. 203 с.
74. Летцев В. В. Зінківський та українська свідомість // Психологія свідомості: історія. Сучасний стан та перспективи дослідження. Київ, 1999. С. 52-58.
75. Летцев В. Проблема особистості у творчості В. Зінківського // Міжнародний семінар з гуманістичної психології та педагогіки (Рівне, 1998 р.): Тези доповідей та повідомлень. Рівне, 1998. С. 56-58.

76. Летцев В. Українська романтична «філософія серця» та проблематика особистості // П'яті Костюківські читання «Психологія на перетині тисячоліть». Київ: Либідь, 1999. Ч. II. С. 304-311.

77. Летцев В. Філософсько-психологічні погляди В. Зіньківського та сучасні уявлення про особистість // Актуальні проблеми психології: Наук. записки Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України. Київ: Нора Друк, 2001. Вип. 21. С. 151-163.

78. Лотоцький В. Місія міністерства ісповідань уряду Директорії щодо визнання автокефалії православної церкви в Україні на тлі перспективи сучасного діалогу з Константинопольською Вселенською патріархією та напередодні всеправославного собору // Андріївський вісник: іст.-богослов. щоріч. журнал Рівнен. Дух. Семінарії Української Православної Церкви Київського Патріархату. Рівне, 2016. № 5. С. 25–38.

79. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ: Бланк-Прес, 2002. 272 с.

80. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919-1939 рр.: Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої / Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України; Головне архівне управління. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. 272 с.

81. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні: (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). Київ: Інститут історії України, 1994. С. 97–194.

82. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. Київ: Інститут історії України, 1995. Ч. 1.: 1917 р. – середина 20-х рр. 280 с.

83. Нестуля О. Охорона культових пам'яток в Українській державі // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. праць. Київ: Інститут історії України, 1996. С. 132-155.

84. Нестуля О. Охорона пам'яток України за Гетьманату (1918 р.) // Український історичний журнал. 1994. №1. С. 101-112.

85. Пилявець Л. Автокефалія православної церкви на Україні // Людина і світ. 1990. №5. С. 19-24.
86. Полонська-Василенко Н. Обрання київських митрополитів // Рідна церква. 1971. Ч. 86. С. 6-9.
87. Преловська І. М. Діяльність преосвященного митрополита Київського і Галицького Володимира (Богоявленського) під час розгортання руху за автокефалію Української Православної Церкви (1917–1918) // Православ'я в Україні: Зб. за матеріалами VII Міжнар. наук. конференції, присв. 25-літтю відновлення Київ. прав. богосл. академії (1992–2017) Київ: КПБА, 2017. Ч.2. С. 37-47.
88. Преловська І. М. Мирянський рух як вияв соборноправності в період церковно-визвольних змагань у 1917–1921 рр. та як основа розбудови УАПЦ у 1921–1927 рр. // Константинопольський патріархат в історії України: минуле, сучасне. Київ: Київ. Богоявленське Ставропійгійне Братство, 2017. С.122-132.
89. Проскура О. Зіньківський В. // Педагогічний словник / За ред. Ярмаченка. Київ: Педагогічна думка, 2001. С. 210-211.
90. Сацький П. Основні чинники кризи релігійної свідомості українського суспільства у період революції 1917–1921 рр. // Волинський благовісник. 2017. № 5. С. 119-125.
91. Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ: Либідь, 2010. 236 с.
92. Стародуб А. Українська державність 1917-1921 рр. «Очима» священноначалія Російської православної церкви: еволюція не сприйняття // Просемінарій: Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. Вип. 3. Київ: Київський Національний ун-т ім. Т. Шевченка, 1999. С. 190-203.
93. Ткачук М. Зіньківський В. // Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник / Укл.: В.Горський, М.Ткачук, В.Нічик та ін. Київ: Пульсари, 2002. С. 77-79.

94. Ткачук М. З київських архівів: В.Зіньківський і Університет Св. Володимира // Магістеріум: Історійко-філософські студії. Додаток до часопису “Наукові записки УКМА”. Київ: Либідь, 1998. С. 112-122.
95. Ткачук М. Київський університет у російській філософській культурі ХІХ– початку ХХ ст. // Проблеми філософії. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 92 (історія, філософія і культура). Київ: Наукова думка, 1992. 136 с.
96. Ткачук М. Київська академічна філософія ХІХ – початку ХХ ст. Методологічні проблеми дослідження. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2000. 247 с.
97. Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна [церква] // Вітчизна. 1989. №12. С. 166-175.
98. Ульяновський В. Зіньківський В. // Alma Mater: Університет Св. Володимира на передодні та в добу Української революції (1917-1920 рр.). Матеріали, документи, спогади. Київ: Прайм, 2001. Кн. 2. С. 373-398.
99. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (Доба Гетьманату П. Скоропадського). Київ: Либідь, 1997. 318 с.
100. Ульяновський В. Міністерство ісповідань В.Зіньківського. (До переоцінки діяльності в світлі нових архівних матеріалів) // Історія релігій в Україні: Тези, повідомлення 4 круглого столу (Львів, 9-10 трав. 1994 р.). Київ-Львів: Світ, 1994. С. 185-187.
101. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (Доба Української Центральної Ради). Київ: Либідь, 1997. 198 с.
102. Ульяновський В., Андрусин Б. Церква в Українській Гетьманській Державі: Попередні нотатки та документи; Документи з архіву Міністерства ісповідань 1918 року // Останній гетьман: Ювіл. зб. пам’яті П.Скоропадського / НАН України. Ін-т укр. археографії та ін. Київ: Академпрес, 1993. С. 285-397.
103. Черенюк Я. Український церковно-визвольний рух після падіння самодержавства та ліквідація синодального управління РПЦ // Волинський благовісник. 2014. №2. С.109-123.

104. Шаповал М. Завдання української еміграції. Прага: Закордонна група УПРС, 1926. 20 с.

105. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні (початок ХХ ст.). Київ: Інститут історії України, 1995. 64 с.

106. Шурляков С. До історії філософських товариств у Києві // Філософська і соціологічна думка. 1993. №7-8. С. 147-157.

107. Шурляков С. Київське релігійно-філософське товариство в 1918 р. та його участь в ідейному обґрунтуванні необхідності української автокефальної церкви: (За матеріалами М. Безсонова) // Хроніка 2000. 1997. Вип. 19-20. С. 301-305.